

अं रस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

॥ शास्त्रमुक्तावली ॥

तत्त्वचिन्तामणौ

सामान्यनिरुक्तिः ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोज-
कत्वान्निरूप्यन्ते ।

[दीर्घितिः ।]

एतावता प्रयत्नेन सपरिकर हेतु निरूप्य तत्पसङ्गात् तत्त्व
निर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपण प्रतिजानीते अथेति ।

गदाधरीयम् ।

हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गम्यापि सगतित्वं सम्भवति, व्याप्ति-
पक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधितद्विरहवतो
दुष्टहेतो स्मरणात्, अतस्तदप्रदर्शनेन मूलम्य न्यूनता परिजिहीर्षु-
प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह—एतावतेति । परिकर—व्याप्ति

प्रक्षभयेते । “निरूप्ये ” त्यन्तमुक्तकमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्वस्य प्रस-
न्ननिर्वाहकस्य लागाय । तत्प्रसंगादिति । सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसन्नस-
त्तेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः, अन्यथास्य
निरूपणेन चित्तनेन ।

यद्यपि तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वा दिति मूलम् हेत्वा-
भासनिष्ठतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया सिष्यप्रवृत्त्युपयोगि-
निरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम्, तथापि सन्मात्रपरत्वे संगत्य-
प्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारित्वरूपसंगतिप्र-
दर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह—तत्त्वनिर्णयदीति ।
आदिपक्षोद्विजयपरिग्रहः । तत्कार्यकारित्वात्—सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्य-
प्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदकादिसाधारणम्, अतः स्ववि-
षयकज्ञानकार्ये मति स्वस्य तथात्वमक्षतमेव । तत्त्वनिर्णयः—प्रमि-
तिकोटिनिश्चयः, तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्वि-
परितकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपपुज्यते, प्रतिबन्धकीभूत-
विपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयो-
जकत्वम् ।

अथ वा, तत्त्वनिर्णय—साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्रनिश्चयः, तत्रा-
नुमापकहेतोः व्याप्यादिविशिष्टत्वरूपसद्वेतुत्वज्ञानमिव तद्विपरीतकोटि-
साधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपपुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहप्रामाण्यग्राहकवि-
परीतकोटिसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहविषयकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वं च
हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्षहेतुदोषोद्भावगद्वारा, व्याप्यादिविशि-
ष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसन्त्यायप्रयोगद्वारा बोध्यम् ।

मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः । यथार्थ-
ज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताअयत्वपर्यन्तस्य समूहाल-

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिय-

[दी] अनुमितीति । यथाश्रुतामिदं हेतुदोषाणां लक्षणम् ; तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनाम् । तदभिप्रायेणैव उपधेयसकरेऽपी

मनश्चानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विवक्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावन्यासिध्य । यद्विषयकत्वेनेत्यादिलक्षणे च तृतीयाया अनवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह—यथाश्रुतमिति । इदम्—एतत् लक्षणत्रयम् ।

ननु 'हेतुवदाभासन्त' इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञातत्वात्तलक्षणमेवाकाङ्क्षितम्, अतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता । अन्यविधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि ते चेत्यादिना दुष्टहेतूनामेव विमज्जनात् दुष्टहेतुनिरूपणस्य अप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गति । एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूना विभागानर्हतया तेषां संकरेण विभागव्यापातशङ्काया अनवतारात् । उपधेयसंकरेऽपि इत्यादिग्रन्थस्य उपाध्यसकरेण विभागोपपादनपरस्य सङ्गतिरित्यत आह—तद्वत्त्वञ्चेति । तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणमित्यनुपपज्यते । स्फुटमिति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन शोक्तानुपपत्तिरिति भावः ।

तदभिप्रायेणैवेति । दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः । अनुमितिपदस्यानुमितिमामान्यपरत्वे (सम्भवान् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वे) इति-संगात् प्रकृतपक्षमाह्यहेतुकानुमितिरस्त्वमावश्यकम्, तथाच व्यभि-

थार्थज्ञानविषयत्वं, यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञान-
स्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, जायमानं सदानुमि-
तिप्रतिबन्धकं यत् तच्च वा हेत्वाभासत्वम् ।

[दी] त्यादि चञ्चति । तत्रानुमितेष्ट अनुभिविनिष्ठनार्थतानिरूपन-
सार्था धर्मेनानुमित-तत्तरणज्ञानायत्तपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान्
पक्ष साध्यवानव्यापारकानुमिति पर वा ।

चारादावव्याप्तिः, 'यद्विधूयमयमिचारी' इत्यादि ज्ञानभावस्य 'पर्वतो
धूमवा' नित्याद्यनुमितजननत्वाद् । लक्षणाया सम्य तादृशानुमितिकारण-
जनमात्रपरत्वे च बाधादावव्याप्तिः, बाधाविज्ञानस्य पराकर्शमिति
बन्धकत्वात्, अतोऽनुमितेष्टमजटत्वात्तत्त्वज्ञानया तदुभयपरतया व्याचष्टे
तत्रेति । तादृशलक्षणवचन इत्यर्थः ।

लक्षणघटकताच्छेदकमुभयसाधारणं नुगतम् म ह— अनुमिति-
निष्ठनार्थतेति । अनुमितिवदस्य प्रवृत्तपक्षताच्छेदकविशेषे प्रवृत्त-
साध्यतावच्छेदकविच्छेदप्रकारकप्रवृत्तपक्षतावच्छेदकविच्छेदहेतुगानु-
तिपरत्वं सममेव दर्शयिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिवसग ।
निरूपनत्वश्चात्र यदि प्रतियोगित्वं तदा सार्थस्य कर्तव्यमतिषोभेत्ता
भावादनुमित्यममट । अतः सम्बन्धिवदं सम्बन्धिवत्साधारणस्य त-
त्साक्षात्कारजनसंसाक्षात्कारविषयतात्मनिरूपकत्वस्य लभाय । अत्र
'पर्वतो यद्विधानं हृदयं तथा' इत्यादिमृगलम्बनानुमित्यादि
विरोधिद्वन्निष्ठवद्व्यभावात्स्वभावादेः पर्वतानां भूमादिना वद्व्यादे-
साधने दोषतापस्य, प्रवृत्तानुमितिनिष्ठनार्थतानिरूपनं सम्बन्धिवत्त्वस्य
व्याप्तिं प्रतिपादयितवान्छेदकतया तत्वाच्छेदकप्रतिपादयितवान्छेदकप्रति-

बन्धकतानिवेद्यासम्भवात् । तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धतानिवेशे चानु-
मित्याविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः ।
उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबन्धतानिरूपकज्ञानविषयत्व-
रुत्त्वात् ; अतः कल्पान्तरमाह सामान्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदक-
विशिष्टे प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न तद्व्याप्तिविशिष्ट प्रकृत
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिमामान्यपरमित्यर्थः । एवञ्च
तादृशरूपाहलम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारादिज्ञानप्रति-
बन्धत्वान्न व्यभिचाराद्यसंग्रहः ।

दर्शितममूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय
सामान्यपदम् , तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रति-
बन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्व पर्यवसितार्थः । अत्र च माध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिमामान्यान्तर्गताया 'पर्वतो वह्निमान्
वह्निव्याप्यधूमवाश्च' इत्याद्यनुमितौ 'हृदो न वह्निमा' नित्यादि-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् नातिप्रसङ्गः । बाधसत्यतिपक्षस्वरूपाभिद्वया-
श्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताक-
त्वनिवेशः । द्रव्यन्यादिना हृदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधबाधानिश्च-
यस्याप्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवगम्यम् , अतः पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्याधिकरणत्वम् , तेन
'अतेजस्यो पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ विशिष्टपर्वतन्यादिमति बहुधाद्यभाव-
न्युपपादयम् 'वाय्वनमयः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ चाश्रयाभिद्वे,
शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्याविरोधित्वेऽपि नामग्रहः . एवमग्रेऽपि
बोध्यम् ।

माध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परामर्शाविरोधि-
तया बाधमत्प्रतिपक्षयोग्यातिः । तत्र प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वमन्युपादानेऽपि तद्दोषतादवगम्यम् ; वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य

थार्थज्ञानविषयत्वं, यद्विषयकत्वेन लिंगज्ञान-
स्यानुमितिपूर्तिवन्धकत्वं, जायमानं सदानुभि-
तिप्रतिवन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ।

[दी] स्यादि वक्ष्यति । तत्रानुमितिपद अनुमितिनिष्ठार्थतानिरूपक
सर्वा धत्तेनानुमात-तत्करणज्ञानायत्तरपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान्
पक्ष साध्यवानस्यानारम्भानुमिति पर वा ।

नारादावव्याप्ति, 'बहिर्धूममयमिचारी' इत्यादि ज्ञानाभावान्न 'पर्वतो
धूमया' नित्याद्यनुमित्यजननत्वात् । लक्षणया तस्य तादृशानुमितिकारण
ज्ञानमात्रपरत्वे च बाधादावव्याप्ति, याथाविज्ञानस्य परमार्थप्रति-
बन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्सार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे
तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः ।

लक्षणपटवतावच्छेदकमुभयमाधारणं नुगतत्वात्—अनुमिति
निष्ठार्थेति । अनुमितिपदस्य प्रवृत्तपक्षतानवच्छेदकविशेषे प्रवृत्त
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रवृत्तत्वावच्छेदनावच्छिन्नहेतुनानुमि-
तिपरत्व स्वयमेव दर्शयिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः ।
निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं तत्रार्थस्य कार्यताप्रतियोगित्वा
भावादनुमित्यभ्यस्तम् । अतः मन्वन्तिपद सम्बन्धेदूयसाधारणस्य त-
त्तात्कालिकजननसाक्षरकारणव्यवसायनिरूपकत्वस्य लक्षणम् । अत्र
'पर्वतो बहिर्धूमः, इदं तथा' इत्यादिमनुहातम्यनानुमित्यादि
विरोधिद्विनिष्ठबह्वर्थावादिरूपमापाठे पर्वतादां धूमानि बह्वर्था-
साधने दोषताप्रसङ्गः, प्रवृत्तानुमितिनिष्ठार्थतानिरूपकं तस्यैवप्रवृत्तत्वस्य
व्याप्तिप्रतियोगित्वानवच्छेदकतया तत्रावच्छिन्नप्रतिवन्धकतानिरूपितेति

बन्धनतानिवेशासम्भवात् । तथाविधग्रहत्वयापकप्रतिन्यतानिवेशे चानु
मित्याविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्ति ।
उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिन्यतानिरूपनज्ञानविषयत्व
रुत्वात् , अतः कल्पान्तरमाह सामान्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदक
विशिष्टे प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया व्याप्तिविशिष्ट प्रकृत
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारनानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एवञ्च
तादृशसंमूहालम्बनानुमितेर्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारादिज्ञानप्रति
बन्धत्वाच्च व्यभिचाराद्यसंग्रहः ।

दर्शितसंमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धनतानादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय
सामान्यपदम् तथाच तादृशानुमितित्वयापकप्रतिबन्धनानुमितिप्रति
बन्धनताशालियर्थार्थज्ञानविषयत्वपर्यवसितार्थः । अत्र च सामान्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारनानुमितिसामान्यान्तर्गताया पर्वतो वह्निमान्
वह्निव्याप्यधूमवाश्च' इत्याद्यनुमितौ 'हृद्रो न वह्निमा' नित्यादि
निश्चयस्याप्रतिबन्धनत्वात् नातिप्रसङ्गः । बाधसंप्रतिपक्षस्वरूपाभिद्वया
श्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणात् प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताक
त्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना हृद्रादिविशेष्यनानुमिता तथाविधग्राधानिश्च
यस्य प्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवगम्यम् अतः पक्षतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्याधिनरणत्वम् , तेन
'अतेनस्त्री पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ विशिष्टपर्वतग्रादिमति बह्वचयभाव
रूपग्राह्यस्य 'काश्चनमय पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ चाश्रयाभिद्वे ,
शुद्धपरमत्वाद्यवच्छिन्नपक्षनानुमित्याविरोधित्वेऽपि नामग्रहः एवमग्रेऽपि
योज्यम् ।

माध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाध्यप्रकारनत्वानिवेशे परामर्शाविरोधि
तया ग्राह्यत्वप्रतिनियोगव्याप्तिः । तत्र प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
त्वमनानुपादानेऽपि तद्दोषतादवगम्यम् , वह्नितावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य

‘धूमजनकतेजसी वह्न्याप्यधूमवांश्च हृद’ इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्ध-
कत्वात् ।

यत्तु साध्याप्रसिद्धयव्याप्तिवारणमयोजनकत्वं तदुपादानस्य इति-तत्तु
न सत् ; ‘वह्निर्न काञ्चनमय’ इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्ध
वह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेऽपि, द्वितीयदले प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्तस्य काञ्चनमयवह्न्याप्यधूमवान् पर्वत,
इत्याद्यनुमितिविरोधितया तत्र लक्षणसमन्वयात् । द्वितीयदलप्रवेश-
द्वयभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः । तत्रापि
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्व्यभिचारविरोध-
योर्नाव्याप्तिः । वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादि ज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना
धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात् तद्गोपतादवस्थम् ; अतो व्याप्तौ सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वनिवेशः । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्यप्ती
विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यम् । एकतर-
मात्रोपादाने साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसंगात् इत्यमे-
व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्त-
त्साध्यकतद्हेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगम्य निवेशनञ्च
न सम्भवति, साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादि-
प्रकारकहेतुमत्त्वज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशास्यनुमितिसामा-
न्यविरोधित्वाभावात् ।

व्याप्तिविशिष्टविषयित्वमाश्रम्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
विषयित्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे
तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्वनिवेशः । पक्षांशे
व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्गोपतादवस्थम् । ‘धूमा-
भाववान् हृद’ इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताजानाविरोधि-

त्वात् । साधोरप्याद्यव्याप्तेश्च वहित्वाद्यवच्छिन्ने धूमाभाववद्बृत्तित्वादिग्रह
स्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात् ।
अतो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेश । यक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य
सस्कारादेराहार्यज्ञानादेश्च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यतस्ता
द्विज्ञानुमितिव्यापकतानिवेश । साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदकमाध्यव
स्त्वज्ञानस्यैव 'साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष साध्यवा' नित्याकारक
तया तादृशाकारलिखनस्वरसाचादृशहेतुविशिष्ट—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता
निरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादे
साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसंगः, सामाना
धिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादिज्ञान
प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमादिविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्न्यादि
ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितम् ।

न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेराधिकस्य भानेऽपि
शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादेर्यत्र ससर्गता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
वह्न्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, तादृशानुमितेरपि
शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यम्, धर्मितावच्छे
दकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्माव
च्छिन्नत्वमेव ससर्गांशे भासते न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि,
तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नससर्गताया
अप्रामाणिकत्वात् ।

अथ लिंगोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया
भानात्तादृशससर्गताभ्युपगम आवश्यक अन्यथा शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छे
देन हेतुमत्त्वज्ञानस्यलेपि हेतुविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिससर्गकानुमि
तेरेवाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिग्रहकालेऽपि

[६] तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्ययम्य परामर्शानुमित्युत्पादेन

तथाविधमाभ्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्ते । न हि मामानाधिकरण्येन बाधसिद्धयो सत्योरनुमितिं कश्चिदुपैति, तादृशगधादिग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वासम्भवत्तेषां हेत्वाभासताविलोपापत्तेश्चेति चेत्, एवमपि लिंगानुपधानमते तादृशविषयताया मानाभाव एव । प्रकृतग्रन्थस्तु न लिंगोपधानमताभिप्रायक तन्मतेऽनुमिते सर्वत्रैव तदाकारतया तादृशाकारत्वम्याव्यावर्तयतया अनुमितिपदस्य तादृशाकारपरत्वेन वर्णनासगते ।

केचित्तु लिंगानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्व व्याख्याय यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहायलिङ्गोपधानमतमेवाऽऽश्रयते साध्यव्याप्येत्यादिना । इत्याकारकानुमितिपद अनुमितेरित्याकारतामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते ।

व्याख्यापूयोजनं स्फुटयति तेनेति । एकत्र-बहुत्वाद्येकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्ध्यादिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात् तद्वद्वित्वादिरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मता व्यवगाहिजानात् । व्यभिचारादित्यस्या “नुमित्यजनकत्वेऽपि” त्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कश्चित्तद्रूपावच्छिन्नलिंगपरामर्शः, तत्र क्षणविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारसम्भवात् न तत्र व्यभिचारो दक्षितः ।

ननु तद्वर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितौ तद्वर्मावच्छिन्नधर्मव्यभिचारादिज्ञानाभावात् हेतुत्वोपगमात् नोक्त व्यभिचारः । तद्वर्मावच्छिन्नलिंगकत्व च अव्यवहितोत्तरत्तसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वम्, तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टत्वात्

[टी] व्यभिचाराद्याप्त्यादिज्ञानेना यथासिद्धत्वाच्च व्याभिचाराद
अहामावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । पर्वतो
निर्वह्निर्धूमो बहेराभयेयत्व चा भयेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमाद
प्यनुमातप्रतिबन्धादाह यथार्थे । त ।

तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदक वाच्यम्, तेन 'धूमव्याप्यवहि
मानय' मित्याकारकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिक
सन्निकर्षजन्यो 'धूमन्यभिचारी वहिर्धूमव्याप्येन्धनवान्' इत्याकार
कसमूहालम्बनग्रहस्तत्र तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन बहित्वावच्छिन्नधर्मिक
व्याप्त्यादिरानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह—व्याप्त्यादीति ।
कलृप्तकारणताकव्याप्त्यादिरानसत्त्वे व्यभिचारानाद्यभावव्यतिरेकेणानु
मितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः ।

व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावेनाऽन्यथासिद्धत्वशका प्रागेव
निराकृता । न क्षति—न व्यभिचारादावव्याप्तिः । यत्रासद्धेतु
विशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रत्यदोषेष्वव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया एता
दृश यथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरमूचनाय बद्धन्तीत्युक्तम् । 'पर्वतो
बहिमान् धूमा' दित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषयेऽतिव्याप्तिवा
रकतया यथाश्रुते यथार्थपद सार्थक्यति—पर्वतो निर्वह्निरिति । अत्र इति
पदस्य स्थलत्रये प्रत्येक सम्बन्धात् भ्रमत्रयलाभः, प्रत्येकभ्रममादायैवाति
पूसगसम्भवात् तादृशसमूहालम्बन (भ्रमपर्यन्तानुधावने वैफल्यमिति)
परत्यासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधी, अन्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा,
तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्बुचित्वस्य धूमाद्यदो
भ्रमत्वम् । अन्ये च प्रमेयत्वाभाववद्बुचित्वस्याप्रसिद्ध्या न तद्भ्रमत्वम्,

किन्तु आभावाशे अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमिति एतादृशविशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकाविधभ्रमप्रदर्शनम् ।

इदन्तु अवधेयम्=अभिधेयत्व प्रमेयत्वव्यभिचारीत्यत्र स्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य-भ्रमो वाच्यः ; प्रतियोगिताशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यता वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयो साध्याभायवदवृत्तित्वरूपव्याप्तिषट्क-तया तदशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्थैष व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशभ्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगिताशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य भ्रम इत्यपि न युक्तम् ।

[दी] ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरापि प्रत्येकं हेत्वाभासतापात्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम्, तदघटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि 'यथार्थे' ति व्यर्थम्, भ्रमविषयविशिष्टस्याऽपसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह-यदि ति ।

प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्य भ्रमोऽभिमतः, असमानप्रकारकज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात् । न च 'हेतु साध्यस्य व्यभिचारी' इत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगाहिज्ञानस्य 'अभिधेयत्व प्रमेयत्वम्य व्यभिचारी' त्याकारकता नोपपद्यते इति वाच्यम् ; यतोऽभाववदवृत्तित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेति द्वयमेव हेतु साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः । तत्र प्रथमव्यभिचारपदार्थैरुद्देशे अभावे अनुयोगितारूपपदार्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवद्विषयवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थम्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थश्च स्वरूपसम्बन्धवान्, तन्वाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः, द्वितीय तत्पदार्थपरवाक्यम्यके च तत्रैकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितमथमार्थनिरूपितत्वम्यान्वयः । षष्ठीप्रकृतेस्तद्धर्मपरतया पञ्चान्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वम्य तादृशान्वययत्नलभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तद्वितार्थमन्वन्धिन् एरुद्देशे घटकत्वरूपमन्वन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एवञ्चोक्त्याक्यात् तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्यापि लाभात् तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारतासम्भवादित्यपि वदन्ति ।

भ्रमादिति । पञ्चम्यथः प्रयुक्तत्वम्; तस्य प्रतिबन्धरूपपदार्थेऽनुत्तादेऽन्वयः । यथार्थेतीति । यथार्थपददानेन सन्ध्याधिकरणप्रकारवच्छिन्ना

[नी] केचित्तु-दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि , तत्र तृतीयमिव
 प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य । तदर्थश्च
 तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारक्यवार्थज्ञान-
 विषयत्वम्, अत्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः । आद्यस्यैव वा
 दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायकत्वमिति प्राहुः ।

या या विषयता तत्तदनिरूपकरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया
 दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तानादाय दोष इति भावः ।
 अत्र यथार्थपदेन सद्हेतुम्यलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्याभावादावति-
 प्रसगवारणेऽपि असद्हेतुम्यले तादृशप्रमाविषयदोषघटकसाध्यादेः प्रत्येकम्
 दोषस्थापत्तिर्दुर्वारैवेति तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे च तत् एव पूर्ण-
 दोषम्यापि वारणसम्भवे यथार्थपद व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया
 तस्यैव यथार्थपदघटितलक्षणान्तरानुसरणे बीजत्वमाह-नान्विति । एक-
 देशस्यापि विशिष्टघटतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्य इष्टत्वादाह-तस्यैक-
 मिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्तसाध्यतावच्छेदसाधवच्छिन्नस्येत्यर्थः ।

हेत्वाभासतापत्तिः—हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्न-
 ज्ञानस्यानुमित्यविरोधिय तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपा-
 वच्छिन्नमात्रज्ञानाद्वेतोर्दुष्टत्व व्यवहारस्यचानुदयेन अत्रेष्टार्थत्वेन सम्भव-
 तीति भावः । यादृशविशिष्ट विषयकत्वं तादृशानुमितिविरोधितान-
 तिरिक्तगृहि, तत्त्वमिति विवक्षया साध्याभावाद्वा नातिव्याप्तिरित्याशये-
 नाशक्ते अथेति । विशाष्टावपयकम्—साध्याभावकद्वृत्तित्वविशिष्टसाध-
 नादिविषयकमेव । तद्व्यष्टकं च—तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थवि-
 शयकत्वञ्च । न विशिष्टम्—न तादृशविशिष्टनिष्पत्तिम् । तथा च
 प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तगृहित्वात् नातिव्याप्तिरिति
 भावः ।

व्यर्थ मिति । यथार्थपदानुपादानेऽपि सहेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवास्त्र
सम्भवात् । ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योचरीत्या वारणेऽपि
तद्विषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति । अप्रसिद्धत्वादिति ।
तथा च क्वातिव्याप्तिरिति भावः । कोचत्वेति । नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे
दोषेऽतिव्याप्तिः , तेपामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च
हृदादिपक्षकवह्न्यादिसाध्यकस्थले बहुव्यभाववद्भेदादिरूपदोषाणामपि
दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् , तद्रूपावच्छिन्नपक्षस्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यक
तद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि तद्रूपावच्छिन्न
पक्षसाध्यहेतुफानुमिति विरोधि यथार्थज्ञानविषयत्वमात्रम् , तदा हृदत्वा
वच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्ध
कप्रमाविषयवह्न्यभाववद्भेदादीना धूमत्वादीना दुष्टत्वाभावादिति
व्याप्तिरित्याशङ्का परिजिहीर्षु सादृशाभावप्रतियोगिना यथार्थ ज्ञानमिति
षष्ठीसमासमाश्रित्य सादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थो
ध्यास्यास्यते । तच्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामतएव सगच्छते,
अतस्तन्मतमवलम्ब्यते तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः ।

तृतीयलक्षणस्य सर्वमतएव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकताभिप्रायक
तया दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । तदर्थइवेति । प्रथमलक्षणार्थध्वेत्यर्थः ।
प्रतियोग्यन्तेन दोषानादाय लक्षणं सगमनीयमिति दर्शयितुं व्यभि
चारादय इति । न तु तेन रूपेण लक्षणपटकत्वमित्यवधेयम् । एवञ्च
यथार्थपदादाने दुष्टत्वभ्रममादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसंग इति
यथार्थपदसार्थमयम् । यद्यपि पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्न
साधने धूमत्वावच्छिन्नो दुष्ट इत्यादे सदेतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य
नापत्तिः , तत्र तत्सान्यपक्षहेतुफानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारर
ज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्येत्यत्वात्सादृशानुमिति प्रतिबन्धकतायामभि
चारादेश्चाप्रसिद्धत्वात् । हृदादो वह्न्यादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टत्व

व्यवहार इष्ट ; तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनाय दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धरूपप्रकारज्ञानविषयत्वस्यप्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमिति प्रतिबन्धरूपमाभाववदवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकारताशालिप्तममादाय रासमादितात्पर्येणापि तथा व्यवहार स्यात् ।

न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्यभावात् रासमाद्यशे तद्व्याधेन नायमितिप्रसंग इति वाच्यम्, तथा सति दोषपदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वाभावात् तद्व्याभानुरोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धरूपदोषपदार्थघटकहेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपस्य तृतीयान्तार्थस्य तत्प्रकारतायावावच्छिन्नत्वार्थरूपतृतीयान्तलभ्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य अन्वय इत्येव उपगमन्यत्वात् ।

न च विशेष्ये वह्नित्वादिधर्मवैशिष्ट्यरूपदसमगिव्याहारस्यैव दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकाऽनुमितिपूतिबन्धनो ऽर्थः । अथवा ऽनुमित्यर्थरूपाधनशब्दस्यैव वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषलाक्षणिकत्वात्तर्थाऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयपूरागात् ॥ तथा च विशेष्य एव तृतीयान्तार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमान्नोक्तातिपूराग इति वाच्यम्, एवमपि वह्निना धूमसाधने 'रासमो दुष्ट' इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गात् यथार्थपदसार्थजन्यम्, अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं लक्षणम्, तथाच परतपक्षरूपधूमसाध्यरूपवह्नित्वदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिव्याभिचारादिभ्रममादाय सद्भेदोऽन्तरभेदव्यभिचारात् यथार्थपदसार्थजन्यम् । ज्ञानं च अत्र स्वज्ञानविषयप्रवृत्तहेतुतावच्छेदकवत्त्वमम्बन्धावगाहि ग्राह्यम् । तेन प्रवृत्तहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषपदविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अत्रेऽपि ईदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं वाच्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणा ऽति
बन्धकता न सम्भवति, साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरम्येव यत्र ज्ञान
तत्र दोषाणामज्ञायमानतया अविरोधित्वेन अनुमित्यापत्तेः, किन्तु ज्ञानी
यपक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्नविषय
तावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानाविशिष्टत्वेन वा, तच्च रूप तादृश
भ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेव तादृशभ्रमदशाया विरोधि
त्वाभोक्तापत्तिः । एवञ्च सदेतूनामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्त
विषयताश्रयबहुव्यभावादिभ्रमाविशेष्यत्वादित्यभिहितिरिति चेन्न, यद्रूपाव
च्छिन्नविषयतासामान्य प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपविशि
ष्टभ्रमरूपमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम् । ‘ हृदो वह्निमान् धृमा ’
दित्यादौ च तादृश रूप हृदविशिष्ट बह्व्यभावत्वादिकम्,
‘ हृदे वह्निर्नास्ति ’ इत्यादिज्ञाननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतामा
मान्यस्थैव हृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितबहुव्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषय
तावत्त्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सदेतुसूत्रे
च तादृश रूप न केवलबहुव्यभावत्वादिकम्, तत्रवच्छिन्नविषयता
सामान्यान्तर्गतधर्म्यविषयज्ञान निरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रति
बन्धकतानवच्छेदकत्वात् पर्वताविशिष्टबहुव्यभावत्वादिविशिष्टं च न विधि
द्रष्टुं प्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः ।

तृतीयमपि लक्षणमनयेव रीत्या परिष्फरणीयमिति । इदं तु बो
ध्यम्—यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयेण
ऽपि यद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवानुमितिप्रतिबन्धकपक्षमाश्रय्य तदेतुताव
च्छेदकत्वत् तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुसूत्रे तेनैव रूपेण दुष्टत्वमिदं ध
र्यतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते । तथापि दुष्टलक्षणस्य
दोषपाटितत्वादनुरोधेन तन्मतमवलम्ब्य पक्षसमान जादृत इति ।

[दी] लिङ्गमविवक्षितम् । यद्विषयकत्वेन—यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ।
तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ तद्वे-
त्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः ।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषैर्वातिव्याप्तिरव्याप्तिश्च कविदेवतौ
यत्पदेन दोषम्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह—तत्त्व-
मित्यस्येति । प्रथममात्रम्य दुष्टलक्षत्वेनैवोपपत्तौ क्रमयोर्दोषलक्षणत्व-
मेवोचितम्, तथ्यमिदम्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधादतस्तथैवाह—आद्यस्यैव-
ति । ईदृशव्याख्याया निर्दोषत्वात् प्राहुः रित्युक्तम् ॥

॥ इति प्रथमलक्षणम् ॥

लिङ्गज्ञानस्येति मूले लिङ्गांशनिवेशस्य अन्ततिप्रयोजनकृतया
तस्याविवक्षितत्वमाह—लिङ्गमिति । “यद्विषयकत्वेन” इत्यत्र तृतीयार्थो
ऽवच्छेदकत्वम्, तच्चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निवेद्यते, तदाऽसम्भवः,
विशिष्टस्यानतिरिक्ततया बहुव्ययविशिष्टत्वादिरूपदोषविषयकत्वम्य
शुद्धद्वत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरि-
क्तवृत्तित्वात् अतः स्वरूपसम्बन्ध रूपमेव तद्वाच्यम्, तथाच ‘पर्वतो
यन्निभा’ नित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवहन्यभावादावतिव्याप्तिः,
तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकपटकत्वात् असम्भवभयेन
चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशनासम्भवात् । अतो यद्विषयकत्वेनेति पदं
व्याचष्टे—यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति ।

यादृशविशिष्टविषयकत्वेन—यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वेन । एवम्य
तत्र मित्यम्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमित्यर्थः । व्याख्याप्रयोजनं प्रकाश-
यानि—तेनेति । यत्प्रकारत्वेन अनुमिति प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्ष-
विशेषणभ्रममादाय वहन्यभावार्था नातिप्रसङ्गसम्भवः । पर्यता-

दावतिप्रसङ्गसम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमिति
प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे
पर्वतविशेषणकवहन्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधेयता-
ससर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन
पर्वतादिमत्ताया पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्वेतौ सत्त्वेऽपि प्रसि
द्धधूमादिरूपहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन
पक्षविशेष्यके त्युक्तम् ।

अमपद निश्चयसामान्यपरम्, तेन सद्देत्वादीत्यादिपदप्राप्तसाध्य
शून्यपक्षकदुष्टहेतौ अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वेऽपि
नासगति । नातिप्रसङ्ग इति । उक्तव्याख्यानेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवाव
च्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, विशेषणीभूतबह्व्यभावाद्यविषयके शुद्धहृदत्वादिना
बह्व्यभावविशिष्टहृदादिविषयकज्ञाने बह्व्यभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविल
क्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वनोकासम्भवानवकाशात् । तथा च
केवलबह्व्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्
नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो दुर्वारः ।
अप्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्व प्रतिबन्ध
कतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशातिप्रसङ्गा
रणे पुनरसम्भवः, बह्व्यभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनो 'बह्व्यभाव
यान् हृद' इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन
बह्व्यभाववच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽभावात्तावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृद
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया
बह्व्यभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया तादृशप्रकारतानिरूपित
हृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छेदकत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावादि-

[दी] अवच्छेदकत्वञ्चेहाऽनातिरिक्तवृत्तित्वम् ;

विशिष्टवद्ब्रह्मभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वस्यावच्छेदकता-
पर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यतः तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकता-
र्थकत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वं चेति ।

इह—एतल्लक्षणे । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । न च विशिष्टदोषविष-
यकत्वस्य संशयादौ सत्त्वात् पुनरसम्भव इति वाच्यम् , ज्ञानस्येत्यत्र
ज्ञानपदमनाहार्यामामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरम्, षष्ठ्यर्थश्च आधे-
यत्वम्, तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः, एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तियादृश
विशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादृशत्वस्यविवक्षणी-
यतयाऽसम्भवानवकाशात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वम् ।
न तु तच्छून्यावृत्तित्वम् ; विशिष्टस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविषयित्या-
नतिरिक्ततया, तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तस्मिन्नतिप्रसक्तत्वस्य
दुर्घटत्वात् ।

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वम्,
अतो नोक्तरीत्याऽसम्भव इति—तदसत् ; तथा सति भूलोपात्तस्य
ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । हृदत्वाद्यवच्छिन्ना या ब्रह्मभावविशि-
ष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयक्यत्किञ्चिन्जानीयविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रति-
बन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धहृदत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसगाच्च ।
अस्मन्मते अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट-
हृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताकत्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसंगानव-
काशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना हृदत्वादिविषयकस्य ‘जातिमान्
ब्रह्मभाववा’ नित्यादिज्ञानस्यापि ब्रह्मभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्न

[दी] तेन विशिष्टस्याऽसत्त्वेऽपि

विषयस्तया तस्य च 'हृदो वहिमा' नित्याद्यनुमित्याविरोधितयाऽसम्भव । 'जलवान् वहिमा' नित्यादिस्थलीयदोषासम्भवेण अविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षादिस्थलीयस्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्घटित दोषस्यासम्भवेण च पक्षतावच्छेदकाद्यशे अन्याप्रकारत्वादिनिवेशस्याशक्यत्वात् । तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञाने विशेषणत्वोपगमे 'सर्वमाकाशव' दित्यादिस्थलीयवाधादौ तद्घटकाप्रसिद्ध्या अव्याप्ति ।

यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तच्च द्रूपावच्छिन्नतत्तद्विषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्व ज्ञाने निवेश्यम् । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च हृदत्वादेर्न बह्व्यभाववद्भेदत्वाद्यवच्छिन्नात्मकदोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैव, तच्छून्यत्व च नोक्तज्ञानम्येति न दोष इत्यपि न सत्=तथा सति 'हृदो जात्यभाववान्' इत्यादिस्थलीयवाधादेदुस्सम्भत्वात् । जातित्वादिना हृदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकावगाहिनो 'जातिमान् जातिमान्' इत्यादिज्ञानस्य जातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकारूपविषयताया निरुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्य अनुमित्यप्रतिबन्धकस्य शून्यत्वान्तेनाधारणात्=

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् अप्रतिबन्धज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितहृदत्वादिघटित-तत्तद्रूपावच्छिन्न विषयतात्वावच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयतासमानाधिकरणत्वात् तन्ज्ञानव्यावृत्तिरिति निष्कर्षः ।

विशिष्टस्य-विशिष्टविषयस्त्वस्य । असत्त्वेऽपि-बह्व्यभावात्वा

[दी] भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः ।

दिना घटाद्यवगाहिनि भ्रमेऽसत्त्वेऽपि । तथा च विशिष्टविषय-
कत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि-
तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादयोजकत्वेऽपि । न क्षतिः—नोक्तयुक्तयो-
पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवः, तदनिवेशे पूर्वातिप्रसंगो वा । ननु
विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-
सत्त्वेऽपि विशिष्टविषयितासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया-
वृत्तिप्रसंगवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति ।

न च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कतायां विशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वं प्रवेक्ष्यम्, तदपेक्षया प्रतिबन्धक-
तायां विशिष्टविषयिताव्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् ; यतो
बह्व्यभावविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-संशया-
हार्याप्रामाण्यज्ञानास्फण्डितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकताया
स्तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्फण्डितानिश्चयवृत्तित्वविशिष्टय-
द्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयम् ;
तदपेक्षया लाघवेन स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायां बाधादिरूपदोष-
विषयितात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितमुचितम् । तथा सति निश्चयत्वा-
द्यनिवेशात् समानाकारकज्ञानेषु विषयिताया भेदस्याऽप्रामाणिकतया
संशयादिज्ञानविषयिताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीयतया प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया अबाधात् प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकतायां बाधादिरूपदोषनिरूपितविषयितात्वव्यापकताया अक्षत-
त्वात् ।

न च 'बह्व्यभाववान् हृदो बद्धिमा' नित्याहार्यज्ञानीयव
ह्यभावविशिष्टहृदादिविषयता नानाहार्यज्ञानसाधारणी, तादृशाहार्य-

ज्ञानसमानाकारकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धेः । 'हृदो बह्वभाववा' नित्यनाहार्यज्ञानीय-बह्वभावविशिष्ट-हृदादिविषयितायाश्च बह्व्यादि-प्रकारतानिरूपिततादृशाहार्यज्ञानीयविशिष्टहृदादिविषयिताया भिन्नत्वात् । तथा चानाहार्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टविषयिताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदक-तया न दर्शिताहार्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशिष्टविषयितात्वव्याप-फत्यमिति वाच्यम् ; एवं सति आनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयिता-त्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात् । तत्रतापि संशयान्यत्वामा-भाष्यज्ञानानास्फन्दितत्वयोरप्रवेशेन लघवानपायात् ।

मैवम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पापाणमयत्वाद्य-वच्छेदेन बह्वभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पापाणमयत्वादिविशिष्ट यस्या-देर्ज्ञानस्य बह्व्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयिताकपापा-णमयत्वादिविशिष्टपक्षादावतिव्याप्ते । अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदक-त्यनिवेशमते तादृशविशिष्टविषयितायाः पापाणमयत्वाद्यवच्छेदेन बह्व्य-भाववत्तानिश्चयविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्त-वृत्तित्वेनातिप्रसंगानवकाशात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वानिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छे-वेन बह्वभाववत्ताद्यदित्यस्य बह्वभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलादिविशिष्टस्य हृदादिरूपस्य 'जलवान् बह्वभाववान्' इत्यादिज्ञानसहितस्य 'जलवाश्च हृद' इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानाविषयस्य सत्यतिपक्षाद्य-नात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायाम-यस्य निवेशनीयतया मन्मतेऽपि तत्र नातिप्रसंग इति वाच्यम् ; ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापक-साध्याभावसमानाधिकरणतद्देतुमत्पक्षरूपसत्यतिपक्षाव्याप्तेः साध्याभा-वात् तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्गुणज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकतु-

व्यापकताग्रहविशिष्ट-तद्वैज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकत्वप्रतिबन्धकृतवै-
चोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेऽतिप्रसंगस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तरा-
घटितत्वविशेषणेनैव वारणीयः ।

न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्ट-
विषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतावत्, तथा च दर्शित-
विशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टान्तरात्मक-
तेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यम् ;
वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्ट-
यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतानितिरिक्तवृत्ति
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भ-
वात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षाभ्यासिः, तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्ट-
साध्याभावप्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वादिति वा-
च्यम् : सत्प्रतिपक्ष-घटकदल (तादृशविशिष्ट) द्वयविषयिता भिन्न-
निरुक्तविशिष्टद्वयविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थ-
त्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादि-
भेदेन लक्षणभेदात्, अमात्मकज्ञानीयविषयितासाधारणरूपेणैव वा
प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादिविषयतोपादेया ।

न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता न स्वीक्रियते, अपि
तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव ;
व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य उक्तरीत्या संप्रहे-
तद्वैज्ञान्यापकसाध्याभावकालीनतद्वैज्ञान्यापक्षादिव्यावृत्तिरपि अशक्या
स्यादिति अविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्टमात्रस्य अलक्ष्यताया एव
युक्तत्वात् । तथा चोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् ; एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकी-

[दी] विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन ; तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे व्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

भूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यविरोधरूपस्य विषय-
ताया पक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायानेवा-
वच्छेदकत्वात् प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात् ।
दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् ।

न च पक्षवृत्तित्वविशेषित प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापक्रीभूताभाव-
प्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूप वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वविशिष्टविषय-
ताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारण्यतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् ।
तादृशस्य चासाधारण्यादे पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापका-
भावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्त
विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वा-
घटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यरूपताया विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव,
तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्यानायसरे
सम्पादनीयत्वात् ।

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे व्यभिचारादिघटित-
पदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिः, तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
त्वात्, अत आह विशेषणीयञ्चेति । 'तादृशलक्षण' मिति शेषः ।
तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकताया यद्रूपावच्छिन्नविषयक-
त्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभि-
चारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतो ऽन्तरेति ।
सावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम्, अतः

शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्यभिन्नत्वेऽपि न क्षति । तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । एव चानुमितिप्रतिबन्धकताया यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदक तादृश यत् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यत् स्व तदवच्छिन्नत्व समुदितार्थ ।

यद्रूपावच्छिन्ने लक्षण सङ्गमनीय तदेव स्वपदार्थ । भवति हि द्व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूता ये बाधत्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वय । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादे स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नेऽनिप्रसङ्ग । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात् तद्दोष स्यात्, अतस्तादृशरूपाश्रयधर्मिण तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाऽविशेष्य समेव तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितम् । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वात् तद्दोषतादवस्थम्, अतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचारत्वादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ वर्तमानत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषित ।

‘ प्रमेय गगनवत् वाच्यत्वा ’ दित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यद्गगनाभावान्मेयत्वादि, तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्धया व्यभिचारादौ तादृशप्रतीतिविषयत्वस्य दुरप

पादतयाऽन्यासि , अतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । अत्र च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोषतावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः । एवञ्च निष्कृष्टवक्ष्यमाणकल्पे बाधपयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चय एव तन्निवेश्य लाघवादित्यवधेयम् ।

अथ ' धूमव्यभिचारिवहिमान् धूमवान् बहे ' रित्यादौ बाधादेर्व्यभिचारादिघटिततया तत्रान्यासि । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकतादृशरूपान्तरावच्छिन्नावदितत्वस्य विवक्षितत्वाच्च दोषः , व्यभिचारस्योक्तबाधविषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वविरहेण तद्वद्विषयकत्वाविच्छिन्नत्वत्वादिति वाच्यम् , व्यभिचारत्वादि-रूपत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्ध्याऽसम्भवात् , प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथापि विषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वव्यतिरिक्तं स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यम् ; तथा सति ' धूमव्यभिचारिवहिमान् धूमवान् बहे ' रित्यादौ बाधत्वावच्छिन्नघटिततावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवहिमत्वादेः स्वावच्छिन्नविषयक-

प्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूतस्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता
सामान्यावच्छेदेन विषयतानिरूपयतावच्छेदकव्यभिचारत्वकत्वात् अव्याप्ते
दुर्वारत्वात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छे-
दकीभूतयार्त्कान्निधिकविषयित्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितम् ,
तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नाऽ विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् स्वम्
तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितलक्षणार्थं । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-
द्यवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूताया शुद्ध-
व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितनिषेधिताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-
द्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वम्
स्वस्मिन्नसत्त्वेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वप्नेनोपादातुमशक्य-
त्वात् , व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्या-
वच्छेदिकाया कस्या अपि विषयताया व्यभिचारत्वादिविशिष्टा-
निरूपितत्वासम्भवात् तादृशविषयताया ' यादृशधर्मविशिष्टानि-
रूपितत्वं घटत्वप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात् तद-
वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकतया व्यभिचारत्वादेः स्वप्ने-
नोपादातुं शक्यत्वाच्च न कश्चिद्दोषः । अथ वा यद्धर्मावच्छिन्नवि-
षयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्वं यद्ध-
र्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तद्धर्मवत्वमेव समुदितार्थं इति वाच्यम्,
बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसगात् , तादृशधर्मावच्छिन्नविषयक-
त्वावच्छिन्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकताया केवलव्यभिचारविषयतायास्तादृश-
व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायाश्च केवलबाधावर्णयिताया अनवच्छे-
दकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव तथावि-
प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वम् तस्यास्तादृशधर्मविशिष्टघटनता

वच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वात्, प्रथमकल्पे स्वपदेन चरमकल्पे यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

अथ बहुव्यभावादिधर्मितावच्छेदकबहुव्यभादिप्रकारकबुद्धेरिव धूम-
न्यभिचारविशिष्टवह्न्यादिधर्मितावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादि-
प्रकारकग्रहस्यानाहार्यस्यासम्भवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-
कसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथा-
श्रुतलक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षकवह्न्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिं स्वयमेव
वक्ष्यतीति तद्वारणा ऽऽयासोय वृथेति चेत्, भवतु तावदेवम्, तथापि
'विशेषगुणवद्विज्ञो घटो गुणसामान्यवद्विज्ञः' इत्यादौ दर्शित
समूहालम्बनानुमितिप्रसिद्ध्या विशेषगुणवदघटादिरूपाश्रयासिद्धेर्गुण-
वदघटादिरूपबाधघटिताया सग्रह आवश्यकः । यदि च तत्र घटत्वा
वच्छेदेन गुणवत्त्वमेव बाध, आश्रयासिद्धिस्तु तत्र घटत्वसामा-
नाधिकरण्येन घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वम्, तस्याद्य गुण-
त्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तबाधस्य न प्रवेशः ।
विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण
व्यापकतायास्तदनन्तर्भावादिति न तादृशाश्रयासिद्धयसग्रह इत्युच्यते ।
तदा विशेषगुणाभाववान् द्वितीयादिक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामा-
न्याभाववानित्यादौ द्वितीयादिक्षणावच्छिन्ने घटे विशेषगुणवत्त्वरूपा-
श्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपप्राधप्रवेशस्यावश्यकत्वात्,
यथाश्रुतलक्षणे च तत्सग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणदानानु-
पपत्तिः ।

वस्तुतस्तु, अत्र वदन्ती-त्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽपि प्रमेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया
तन्मते दर्शितबाधासग्रहो दोष एव । एतेन स्वावच्छिन्ननिरूपित-

विषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताविशिष्टनिरूपित-विषयितात्वव्यापकत्वावच्छिन्नानिरूप्यताम् धर्मवत्त्व समुदितलक्षणार्थ । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिक नैतादृश स्वम्, तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकशुद्धव्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूपितत्वाव्याप्यत्वात्, उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्ट घटादिभ्यामश्रयासिद्ध्यादिविषयकत्वावच्छिन्न विशिष्टपक्षग्रहादिनिरूपित-यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य तादृशाश्रयासिद्ध्यादिनिरूपितत्वव्याप्यत्वात् तत्र लक्षणसमन्वय । प्रतिबन्धकताया यावत्त्वानिवेशोत्तरीत्या बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्ग । स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वानवच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्तद्वत्त्व वा समुदितलक्षणार्थ । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिक नैतादृश स्वम्, तदवच्छिन्नानिरूपितशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नायामेव प्रतिबन्धकताया तदवच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्वात् । उक्तस्थले चाश्रयासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितनाधादिविषयित्वानवच्छिन्ना या विशिष्ट पक्षग्रहप्रतिबन्धकता, तदवच्छेदकत्वात् लक्षणसमन्वय इति परास्तम् ।

“यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिनाप्रयुक्तं” इत्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽनुमितिप्रतिबन्धकताया अपटकत्वात् प्रतिबन्धकताया विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नतविशेषणदानस्यासम्भवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तराऽपटितत्वेन विशेषणीयतया उक्तबाधाव्याप्तेरशक्यपरिहारत्वात् ।

अत्र केचित्-सप्तमतीत्यविशिष्टान्तरापटितत्वमेव यत्पदार्थे विशेषणदेयम्, सान्नात्यं हेत्वाभासविभाजनरूपेण, तच्च रूप बाधतन्त्र्यव्यभिचारादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादिसान्नात्यम् इति व्यभिचारादिपटितनागादौ नायासि ।

न चैव यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तौ मयाभावस्तत्त्व-
मित्यत्र विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यम्, षट्पादेस्तादृशरूपेण
सजातीयप्रसिद्धयैव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; स्वसजातीयविशि-
ष्टान्तरघटितं यत् स्व तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य विवक्षणेन अनु-
योगिनि स्वत्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेष्वतिप्रसङ्गवारकतया तद्वलसार्थ-
क्यात् । न च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादेर्हेत्वाभासत्वविरहाद्धेत्वाभास-
विभाजकरूपेण सजातीयाप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया
प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयम्, तस्य शुद्धव्यभि-
चाराद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्सजा-
तीयप्रसिद्धिरिति तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादौ
सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, विशिष्टान्तराघटितत्वेनाघटितस्य
विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धेन न्यासिग्रह-
प्रतिगन्धकतानातिरिक्तवृत्तित्वादिरूपस्य व्यभिचारादिविभाजकस्यात्र नि-
षेधात्, तादृशरूपस्य च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादिसाधारणत्वादि-
त्याहुः—;

तन्न—, व्यभिचारादिघटितमाधादावपि विशिष्टान्तराघटितत्वा-
घटितव्यभिचारत्वादे सत्त्वेन तद्वटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना
तत्सजातीयतया तत्सगृहानुपपत्ते ।

न च स्ववृत्तिभावहेत्वाभासविभाजकरूपेण माज्ञात्य विवक्षणीयम्,
तथा च बाधादिघटकव्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वाच्च तत्र तादृश-
बाधादिसजातीयत्वम्, अतस्तत्सग्रहसम्भव इति वाच्यम्, एव सति
बाधविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्वर्मेण स-
जातीयविशिष्टान्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादे प्रसिद्धावपि तद्वटि-
तत्वासत्त्वेनातिव्याप्ते, तस्माद्व्यभिचारादिघटितमाधादे समग्रप्रसारोऽग्रे

[दी] एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्ट पक्ष पक्षनिष्ठ तद्विरहो वा साध्याभाववद्दृष्टिसाधन साधनवद्दृष्टिसाध्याभावो वा हेतुदोष, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वाश्च प्रवृत्तो हेतुर्दोष, यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवतान्नान अनुमितिप्रतिग्रन्थक तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्व हेतुदोष इत्यपि काश्चित् ।

प्रदर्शनीय एवादरणीय । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ-तादृश व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने । नातिप्रसङ्गः, न दोषव्यग्रहारप्रसङ्ग-अत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावान्नेष्टापत्ति सम्भवति ।

न च विशिष्टव्यभिचारादे शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्या क्षततया उक्तविशेषणदानेऽपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारेवेति तत्रेष्टापत्तौ च व्यर्थं विशेषणमिति वाच्यम्, दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छिन्ना-नुमितिप्रतिग्रन्थकतावच्छेदक-स्यावच्छिन्ननिरूपित-विषयतान्त्रेनान्वयि तावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च प्रमेयत्वविशिष्ट-व्यभिचारत्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणविरहेणातिप्रसङ्गभ-ङ्गादिति हृदयम् ।

नन्वाश्रयासिद्ध्यादिन्यले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्ष-स्त्वादिकमेव दोष तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतौ दुष्टत्वव्यग्रहारनिर्वाहकत्वात् तादृश-धर्मस्य च तादृशभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तरपटिततया ऽव्याप्तिरित्यत आह एवञ्चेति । तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः । पक्षता वच्छेदकादीति । आदिपदात्साध्यतावच्छेदकादिपरिग्रहः । पर्वतादि-धर्मिकक्रान्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वत क्रान्चनमयत्वाभाववानित्यादिधर्मविशेष्यकनिश्चयस्येव पर्वत क्रान्चनमयत्व नास्तीत्यादिधर्मविशेषण कनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविम्, अतस्तद्विषयस्यापि दोषत्वमाह-

पक्षनिष्ठेति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्टइत्यर्थः । वा कार—समुच्चये । एवमग्रेपि । साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति । साधनधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञान साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धम्, 'साधनवति साध्याभाव' इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं सुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतो भासत इत्यभिप्रायेण साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानम्यासमानविशेष्यरूपस्य (मणिमन्त्रादिन्यायेन) प्रतिबन्धरूपत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणैववेदम् । दोष इति । न तु पक्षसावच्छेदकभाववत्पक्षकत्वादिरिति शेषः । तथा चाऽलक्ष्यत्वाच्च तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

ननु पक्षसावच्छेदकभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात् कथं हेतौ दुष्टत्वव्यवहार इत्यत आह येन केनापि इति । एकज्ञानविषयत्वादिनेत्यादि । तद्वान्—तदवच्छिन्नम् । दुष्टः—दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथा च हेतोस्तादृशगोपानभिरुत्तरणत्वेऽपि न क्षतिः । दुष्ट इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिन एव निष्ठार्थकत्वात्, एवञ्च एकज्ञानविषयत्वादिना बहुभाववद्बुद्धादिरूपदोषस्य धूमादोः सत्त्वेन पर्वतादो बहुधा दिसाधने तस्य दुष्टत्वव्यवहारविषयतायां तादृशावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहारस्त्वत्वे दुष्टपदस्य तादृशावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुत्वमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धि बोधकत्व व्युत्पत्त्या पूर्ववद्धारणेऽपि पूर्ववदेव बहिना धूमसाधने 'रासभो दुष्ट' इत्यादिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टताव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्वार इति प्रकृतो हेतुसावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः । एतद्भावायेव प्रकृतो हेतु रित्युक्तम् ।

हवे वहे साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र हृदत्वावच्छिन्नपक्षकबहितावच्छिन्नसाध्यरूपधूमत्वावच्छिन्नहेतुत्वमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाव

च्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्यन्य वोधः ।
 तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मविशिष्ट एव दुष-
 यातोर्थः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् ।
 तत्र 'हृद' इति सप्तम्यन्तार्थहृदत्वावच्छिन्नपक्षत्वस्य वहेरिति-
 मष्टयन्तार्थस्य वहित्वावच्छिन्न साध्यरूपत्वस्य चान्यदः तादृशा-
 नुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुषयात्वर्यद्वये प्रतिबन्धरूपे-
 ऽन्वयः । एवञ्च परति वहे साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र परतत्वा-
 वच्छिन्नपक्षक-वहित्वावच्छिन्नसाध्यक-धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम
 इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मस्थापसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः ।
 पक्षविशेषादिकमनन्तर्भाव्य धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इष्यत एवेति
 विक् ।

साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसिद्धिर्न
 तु तद्विशिष्टसाधनादेः, अतो न तस्य बोधत्वमिति कश्चिदाह;
 व्याचष्टेऽपि लक्षणमन्यथैव, अन्यथातिवसङ्गात्; तादृशव्याख्यामुपन्य-
 स्यति—यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । ज्ञानम्-ज्ञानत्वावच्छिन्नम् ।
 तस्य धर्मिण-तद्धर्मावच्छिन्नस्य । तेन सम्बन्धेनेति शेषः ।
 तादृशधर्मवत्त्वम्-तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वम् । साधनादिविशेषणरूपाध्याभाव-
 वद्वृत्तित्वादिविशेष्यरूपाज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्या-
 भाववद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः, साधनादेः
 साध्याभाववद्वृत्तित्वधर्मताविरहात् । अत्रापि अवच्छेदकत्वं पूर्ववत्,
 न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकैवल्यभाव-
 त्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिश्यासिप्रसङ्गात्, तदवच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छि-
 न्नवत्ताज्ञानत्वमपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्रोति प्रविष्टत्वात् । अवच्छेद-
 कतापर्याप्तिविशेषणे च हृदत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्वभावत्वावच्छिन्नवत्त्वे-

[टी०] अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च

ज्याति, यतो वह्नित्वादिना घटाद्यवगाहिनोऽपि ह्रदो न वह्निमानि
त्यादिनिश्चयस्य ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ह्रदत्वावच्छि
न्नाविशेष्यकत्वास्तववह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न प्रति
बध्नता, अपि तु ह्रदविशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वा
वच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्त्रादृशमेव रूप प्रतिबन्धकता
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणम्, न तु ह्रत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यभाव
त्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमिति, यद्रूपपदेन वह्न्यभावत्वाद्युपादान
न सम्भवतीति ।

‘पर्वतो वह्न्यभावयान्’ इत्यादौ पर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठ वह्नित्वावच्छि
न्नरूपरूपनाधादेरसमग्रहभयेन यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रका
रतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन, प्रतिबन्धकता तद्रूप
विशिष्टे तद्रूपावच्छिन्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नरूपत्व दोष इति विव
क्षाया असम्भवात् । अत्र साधननिष्ठमभ्याभाववदवृत्तित्वादेरिव
साध्याभावनवृत्तिसाधनादेरपि दोषत्वे सतिविरहात् एतावानायासो
ऽनर्थक इत्यस्वरस रुचिदित्युक्त्या सूचित ।

यथाग्यातलक्षणस्य यथाश्रुताये ‘निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा’
नित्यादौ प्रवृत्तपक्षवच्छेदरविशिष्टविशेष्यप्रवृत्तमाभ्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नप्रकारकानुमितेरपमिद्धयाऽज्याति दर्शयिष्यते । तत्र विशि
ष्टपक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेक्षेनाप्रसिद्धि, अतस्तन्निवेदनप्रयोजनमाह अथे
ति । पर्वतादेः काश्चनभयत्वाविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति
सम्बध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकाप्रवेसे पूर्वोक्तयुक्त्या असम्भन,
अत यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षना यहेतुमानुमितिमामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव

[दी] हेतुत्वे पर्वतादे कान्चनमयत्वविरहो हृदस्य वह्निधूमशून्यत्वं पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्व प्रमेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा

निवेद्यमिति पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वाभावादाव-
तिप्रसङ्ग , तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्माव-
च्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वादिति भाव ।
आदिपद वस्त्यन्तरसंग्राहम् ।

प्रकृतानुमित्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिं [सूचयित्वा तद्विषयसा-
ध्याभावे वा सूचयति—हृदस्थे ति । हृदनिष्ठवह्निशून्यत्व धूमशून्यत्व
चेत्यर्थ । हृदनिष्ठसाध्याभावेऽतिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकृतपक्षरूपत्वसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महा-
नसीये ति । महानसीयवह्निभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थ ।
अत्रातिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक प्रकृतहेतुतावच्छेदकयोर-
निवेशे बोध्यम् । इदमुपलक्षणम् , साध्यहेतोरनिवेशेऽपि जलत्वा
भावादावतिव्याप्तिर्नोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वानि-
वेशे पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्ग सूचयित्वा व्याप्तिज्ञा-
नप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्ग सूचयति—प्रमेयत्वस्ये ति । वह्नि-
व्यभिचार इत्यनेनान्वय । अत्रातिव्याप्तिस्तादृशसमुदायदलस्यैवा-
ऽनिवेशे बोध्या ।

प्रकृतहेतुत्वं निवेद्यापि एतदोपस्य शक्यवारणतया हेतुताव-
च्छेदकनिवेशाय आह—केवलधूमस्ये ति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्ति-
धूमव्यक्तित्वावर्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येत्यर्थ । साध्यतावच्छेदका-
निवेशे पूर्वं साध्यवत्ताज्ञानविरागिन्यातिव्याप्तिं दार्शिता , इदानीं

[दीं] पर्वतीयवह्निव्यभिचारो न दोष । न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्वेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्व वाच्यम् ; तथा च निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा

व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति-विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभिचार इति । दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्य आवश्यकता दर्शयति-न वा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र-पर्वतत्वावच्छिन्ने वहित्वावच्छिन्नसाधने । तस्य-विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य । पक्षादौ पक्षतावच्छेदकादेर्योऽदृशसम्बन्धेन विशेषणत्व यत्राभिमतम्, तत्र तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्व निवेश्यमिति सूत्रयितुं तत्पक्षके त्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वात् । वाच्यम्-तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुर्दोषलक्षणे निवेशनीयम् ।

तथाचेति । 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वहित्वाविशिष्टपर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्थानभ्युपगमात् । 'पर्वत पर्वतावृत्तिवह्निमा' नित्यत्र पर्वतावृत्तित्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वस्मिन् स्वावृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्थाननुमाविकत्वात् । एवं 'पर्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिण' इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्निव्याप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति, पूर्वोक्तयुक्ते, 'पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्ते' नित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमिते सम्भवति, उक्तयुक्तेरिति । यथा विवक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नानास्थलेऽव्याप्तिकथनम् ।

[दी] तद्व्यभिचारिणं पर्वतानृत्तेर्जाधर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्याभास-
स्यात् तादृशानुमितेरेवातिशयत्वादिति । अत्र वदन्ति, —यद्विषय-
निश्चयस्य विगेषविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावनाहार्यमानसज्ञाने
वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसिद्धसाध्यविशिष्टा-
वगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरपितव्यमिति विशिष्ट-
हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकं तत्त्व-
हेतुवोपत्वम् ॥

न कोऽपि हेत्याभासस्यादिति । तथा चाऽप्यर्थरूप-
निग्रहम्यानसत्त्वेन तथा प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तावपि निर्मित्येन परंते
वहे साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुष्पपाद इति भावः ।
तादृशानुमिते —तथाविधविरक्षितानुमिते । अप्रसिद्धत्वा दिति ।
आहार्यपरोक्षज्ञानानुगमादिति भावः । यद्विषयरूपनिश्चयस्येति ।
यद्विषयविषयविषयनिश्चयस्येति । उत्तरपदम्योत्तरकालपरत्वादिति
तदुत्तरमिति वातृन्स्थाप्यानुमितिरूपनिर्याविशेषणम्, अतो द्वि-
तीया । अभिमतस्य तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम्, अत एव ज्ञान-
पदमपि सार्थकम्, तत्र च तादृशनिश्चयपरामर्शम्, उत्तरपदं च
अव्यवहितोत्तरार्थकम् । “कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे” इत्यनेन द्वि-
तीया । अधिकरणे उत्तरपदम्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तम् ।
व्यापनत्वात्मकस्यात्यन्तसयोगस्य प्रवृत्तेऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ
अनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक इति मन्व्यम् । तत्त्वम् —तद्रूपा-
वच्छिन्नत्वम् ।

अत्र च तन्तत्त्वानन्तरगतनिष्ठतादृशोपपत्तौ तन्तत्त्वव्यव-
हारे विरोधविषयिताया प्रयोजनत्वाद्विरोधविषयितया तादृशनिश्च-
यव्यवस्थानं स्वरूपसंज्ञनम्, न तु लक्षणपदम्, तथा च यद्व-

यावच्छिन्नविषयकनिश्चयावहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्व तादृशरूपावच्छिन्नस्य दोषत्वमिति समुदितार्थः । वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तरं ' हृदो वह्निमान् वह्निःसाध्यधूमवाश्चे ' त्यागारकानुमिते कदाप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयान्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताः । तासु च हृदत्वाविशिष्टे यद्वह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यादगाहित्वम् वह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितं याप्तिं वैशिष्ट्यधूमत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च तदुभयाभायवत्त्वमन्तमेव । ता तादृशनिश्चयीषविरोधिविषयिताप्रयुक्तमपि, स्वनिष्ठपतिरूपताच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजनत्वात् । हृदत्तविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वविशिष्टप्रकारितापदितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूताया हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभावे तथात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकम् अपि तु तादृशोपेतानाहार्यज्ञानत्वम्, तत्कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वाच्यम्, विशिष्टाभावयोजकस्य विशेष्यवन्नेष्टविशेषणाभायप्रयोजनत्वात् अनाहार्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभावस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वाक्षेपरिति ' हृदो वह्निमान् धूमा ' दित्यादौ वह्न्यभावादिविशिष्टहृदत्वावच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः ।

' निर्वह्निं पर्वतो वह्निमा ' नित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धवटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धगक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभावप्रत्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः । न चाहार्यज्ञाननामे प्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतत्वावच्छिन्न

विशेष्यवद्भिप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयज्ञानप्रतिपक्ष्यतानवच्छेदक
तया तादृशधर्मावच्छिन्ने बह्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयता
प्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम्, तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिपक्ष्यतानव
च्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापनस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने बह्विधावच्छिन्नाभावप्रकारक
ज्ञानत्वस्यैव बह्विधिशिष्टपर्वतविषयकज्ञानप्रतिपक्ष्यतावच्छेदकतया व्या
पकाभावप्रयोजनस्य सुतरा व्याप्याभावप्रयोजकतया तादृशविशिष्ट
विशेष्यकत्वावच्छिन्नबह्यादिप्रकारकत्वाभावस्य तादृशदोषविषयिताप्रयुक्त
त्वास्यावश्यकत्वात् ।

न च विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि 'निर्बन्धि पर्वतो बहिमा' निति
ज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्वस्या इच्छाघटिततादृशाहार्यज्ञानसामान्यभावस्यैव
निर्वहित्वादिविशिष्टे बह्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्व न तु
विरोधिविषयकत्वस्य, क्वचिदप्यकलसत्वादिति वाच्यम्, अभावाधि
करणतायामेव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणता
नाञ्चाभावाभेदेऽप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने
तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया विनिगमनाविरहेण पूर्व
ज्ञानीयविरोधिविषयिताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयिताप्रयुक्त
स्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमिति एतावन्मात्रे कृते, 'हृदो बह्वभावा'
नित्यादिज्ञानीयबह्वभावादिविशिष्टहृदादिविषयताया इव तदन्त
र्भातिबह्वभावात्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ
प्रविष्टतया प्रतिपक्ष्यतावच्छेदकस्य हृदत्वादिविशिष्टे बह्यादिवैशिष्ट्या
वगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधायोपदेशे बह्वभावादिरूपविशिष्टे
ऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयप्रतिपक्ष्यताव्यवहितोचरानुमितिसामान्यस्य विरो
धिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्व निवेशितम् ।

न च तादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभाव

सत्त्वमित्येव सम्यक्, हृदत्वादिविशिष्टविषयतासामान्यान्तर्गतायां
'हृद' इत्यादिजानीय विषयतायामभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादति-
व्याप्तेरनवकाशादिति वाच्यम्; 'पापाणमयो न वह्निमा' नित्या-
दिज्ञानविशिष्टस्य 'पर्वत पापाणमय' इति ज्ञानस्य पर्वतो वह्नि-
मानितिज्ञानप्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात्पापाणमयत्व-
विशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैवोभयाभावप्रयोजकत्वात् पापाण-
मयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

हृदो वह्न्यभाववानित्यादि हृदादिविषयक निश्चयोत्तरोत्पन्न घटा-
धनुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलहृदादावति-
व्याप्तिः, अतः सामान्यपदं पूरितम् । तथा सति वह्न्यभावाद्य-
विषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यान्तर्गताया हृद इत्यादिनिश्चया-
नन्तरजात—'हृदो वह्निमान् वह्न्यव्याप्यधूमवाश्चे' त्याद्यनुमितौ विरो-
धिविषयताप्रयुक्ततादृशोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । केवलहृदत्वादिना
वह्न्यभावविशिष्टवद्घटादिविषयकनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहलम्बनानुमित्यु-
त्पत्त्या तादृशविशिष्टत्वापि दोषत्वानुपपत्तिः, अतो यत्पदं यद्-
पाषाणच्छिन्नपरतयोपवर्णितम् । वह्न्यभावविशिष्टहृदादि विषयकस्य
'हृदो वह्निमात्रवे' त्यादि ज्ञानस्यानन्तर तादृशसमूहलम्बनानु-
मित्युत्पत्त्या तदोपतादवस्थम्, अतो निश्चय इति । अनाहा-
र्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरम्, तेनाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्क-
न्दितज्ञानानन्तर तादृशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः । दोषविषयक-
निश्चयनाशे सति तदनुमितेरुत्पत्त्या तदोपापत्तिः, अतोऽन्यवधान-
निवेशः ।

एव दोषविषयकलोकिरनिश्चयाज्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्तावपि
तदोपः, अतः उत्तरेति । तत्प्रामाणाधिकरण्यमनुमितौ निवेद्यम्,

अतः एङ्गम्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पादपि न क्षति । बाधा-
दिनिश्चयानन्तर पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यादिप्रकाररूपाहार्यस्य लौकिक प्रत्यक्षस्यचोत्पत्त्या तादृशज्ञान-
सामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः । यत्र यत्पक्षकृतसाध्यकयद्वे-
तुकयादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र
तादृशानुमितेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिः , अतोऽनुमितिम्वलेऽनाहार्यदोषवि-
शेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाह-अनाहार्ये ति । तथा
च तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथानिश्चयानुपनीतमानादिक
मादायैव लक्षण सङ्गमनीयमिति भावः ।

बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादि प्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्त्याऽसम्भ-
वोऽव्याप्तिर्वैलभ्यतोऽनाहार्ये ति । ‘ शङ्खो न पीत ’ इत्यादिनिश्च-
यानन्तर शङ्खादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्य चाक्षुषादेर-
त्पत्त्या ‘ शङ्खः पीतः शङ्खत्वा ’ इत्यादिस्वर्गीयनाधादावव्याप्तिः ,
अतो मानसे ति । मानसपद दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम् , तेन
‘ नाह गौर ’ इत्यादिनिश्चयानन्तर भित्त्याज्ञानजन्ययासनादिरूप
दोषविशेषजन्यस्याऽऽत्मनिर्दोष्य-गौरत्वादिप्रकारक मानसम्योत्पत्तावपि-
‘ अह गौर आत्मत्वा ’ इत्यादिस्वर्गीयनाधादावव्याप्तिः ।
एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले यदोषविषयकनिश्चयानन्तर विरो-
धिसामग्र्यादिवशेन मानसज्ञान कदापि न जातं तत्राव्याप्ति-
रित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमिति शब्दबोधादिकमादाय लक्षण-
गमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिद्वयनिवेशन्यावृत्ति पूर्वरीत्या
बोध्या । विरोधिविशयिताप्रयुक्तत्वनिर्देशन प्रयोजन स्वयमेवाग्रे
वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञान न कस्यापि जातं
तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिशिष्टसाध्यव्या-
प्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्धिः , अतो विशि-

घाभावमुपेक्ष्य उभयाभावनिवेश कृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकवि-
रोधिरप्ययतावच्च यद्रूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्व-
मित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।

[अधिकं काचित्त्रयं पाठः ।]

[मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तरापटितत्वं
निवेशे उपदर्शितं व्यभिचारं पटितं वाधाच्चव्याप्तिरिति विशिष्टान्तर-
विषयित्वाप्रयोज्यं स्वविषयताप्रयोज्यं तादृशोभयाभावप्रयोजकभावा-
धिकरणतान्तररूपं तादृशविशेषणं निवेद्यम्, मेयत्वविशिष्टव्यभि-
चारादिप्रयोज्याया उक्तेऽभ्याभावप्रयोजकस्याप्यावगाहित्वाभाववताया
शुद्धव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ
न विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यं स्वविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभाव-
प्रयोजकभावाधिकरणताकृत्वमिति नातिप्रसङ्गः । उपदर्शितव्यभि-
चारादिघटितवाधादिनिषयताप्रयोज्याया पक्षे गन्ता यदगाहित्वा
भावाधिकरणतायास्तद्वदकं व्यभिचारादि विषयित्वाप्रयोज्यतया तत्स-
मम् । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसायवत्प्रतिनियम-
तावच्छेदिकायाम्तादृशवाधादिनिषेधितान्तं पाति व्यभिचारादिविषयिताया
अपि तादृशनाधादिविषयिताप्रयोज्याया विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यरे-
गिण्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया प्रयोजनतया तादृशनाधादिर्दु-
स्तम्भ इति वाच्यम्, यद्विशिष्टविशिष्टान्तरविषयित्वस्यापक-
रूपावच्छिन्नप्रयोज्यतानिवेष्टेन तत्प्रसङ्गं सम्भवात् । व्यभिचारादि-
विषयिताया वाधादिविषयितान्तं पाति विषयित्वमात्ररूपिरूपेणैव उप-
दर्शितं साध्यवत्ताज्ञानप्रतिनियमतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशमा-
प्यावगाहितादिरहस्त्वप्रयोजकत्वात्, तादृशन्य च वाधादिविषयितान्तं
पातिव्यभिचारादिविषयितामाधारणं व्यभिचारादिरूपविशिष्टान्तरविषयिता-

त्याप्यपकृत्यात् तद्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तनाधादिविषयिता
प्रयोज्य-उक्तसाध्यावगगाहित्वाभाववतायामक्षतत्वात् । मेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारादिविषयिताया येन रूपेण व्याप्त्यादिमद्वेषतिमन्धता
वच्छेदकत्वं तद्रूपेण निरुक्तविषयितत्वन्यापकेन मेयत्वाविशिष्टव्यभि-
चारादिविषयितान्त पातित्यभिचारादिविषयिताया मेयत्वविशिष्टव्यभि-
चारादिविषयिताप्रयोज्य व्याप्त्यावगगाहित्वाभाववताया नियमत
प्रयोजरत्वात्प्रतिप्रसङ्गावकाशः । बाधसत्त्वातिपक्षादिविषयज्ञानस्य नाना
विधनाधादिविषयज्ञानस्य वा अनन्तर जानाया घटानुमिते या बाधा
दिविषयिताप्रयोज्याभावाधिरूपता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वे
ऽपि स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयविषयिताया एव स्वीयेष्टप्रतिषेधतावच्छेदका
भावाधिरूपताप्रयोजरत्वात् पूर्वविधनाधादिमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने
या तत्तद्वाधादिविषयिताप्रयोज्याभावाधिरूपता तस्या विशिष्टान्तरविषयि-
त्वाप्रयोज्यतया बाधान्तररूपसमन्वयः । व्यभिचारादिपठितनागादि
विषयिताप्रयोज्याया दधिधितितुक्तोभयाभावाधिरूपताया व्याप्त्याद्य
वगाहिताविरटप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तविषयितात्तस्यापकरूपा-
वच्छिन्न तादृशनाधादिविषयितान्त पातित्यभिचारादिविषयितासाधारण-
व्यभिचारादिविषयितात्वादच्छिन्नप्रयोज्यत्वनियमान् तत्सम्पत्तय तादृशां
भयाभावप्रयोजनभावाधिरूपतापर्यन्तमित्येव । तथा गति उप
दाशोभयाभावाधिरूपताया उत्तररूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिता
प्रयोज्यत्वनियमेऽपि तादृशाधिगणनाप्रयोजन साध्यादिमत्तनावगाह्या
भावाधिरूपताया उक्तप्रावृत्तिव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वेन
तादृशनाधादे सम्यक् इति हि ।]

• तनु ' दधामव परतो दहन्निगन् ५५१ दिव्यादी
पञ्चतवचेनविशिष्टनागापरीयया विविष्टपने विष्टहमाध्यादि

[दौ] पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिवच्च वैज्ञानिकम्, न तु वास्तव-
आक्षम्,

शिष्ट्यावगाहित्वाप्रसिद्धिरित्याशयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्ष-
तावच्छेदके ति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरि-
ग्रहः । वैज्ञानिक मिति । तत्प्रकारेण जायमानत्वरूपमित्यर्थः ।
तथा च पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहे
ऽपि तेन रूपेण जायमानत्वमदाय लक्षणसमन्वय इति भावः ।

न च 'हृदो वह्न्यभावात्' नित्यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने
'हृदो द्रव्यं जलमयो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवाश्च' इत्याद्या
कारकसमूहालम्बने हृदत्वादिना जायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वसत्त्वादिसम्भव इति वाच्यम्, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या
पक्षनिष्ठाविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना साध्य-
प्रकारता, या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नासाध्यप्रकारतानिरूपित-
व्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तत्प्रति-
योगित्वयोरवगाहितान्तद्वयेन विवक्षणात्, विशिष्टविषयाप्रसिद्धा
वपि पर्वताद्यशो काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयिताया व्यधिरूपका-
ञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नाया प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्ति-
प्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकगावापन्नव्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थप्रका-
रता निवेशनीया, तेन 'धूमवान् वह्ने' रित्यादौ वह्नि-
व्यापकधूमसामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न सति ।

न च 'व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेद्विबध्यते' तदा व्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वे
ऽव्याप्तिः तादृशज्ञानम्यान्यवयवव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । व्यतिरेकव्याप्ति

[दी] व्यासिध-अन्वयनो व्यतिरेकतश्च वाच्या , नादशात्रगादित्व
प्रगिद्धि आहार्यज्ञान ण्याऽभ्युपेत्या , अनन्वयगतिरुत्तात् ।
एवञ्च यस्तुमयनिश्चयानन्तरं निर्वाहेनादिविशिष्टवद्देहग्रहेऽपि न
क्षति , तस्य विरोधव्यभिचयनत्वात् ।

विशेषे च हेतुनिष्ठया चाभावरद्वयतिरमायतावच्छेदनिष्ठहेतुत
मानाधिररणाभावप्रतियोगिताच्छेदरत्नादावव्याप्ति तज्ज्ञानस्य
प्राप्ताभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेक याभिज्ञानविरोधिवे मानाभावात् , अन
आह-व्याप्तश्च तत् । अन्वयत-अन्वयनिर्दिष्टा , प्रवृत्तहेतु
निष्ठा प्रवृत्तसाध्यान्वयपत्तात् यावत् । सा चात्यन्ताभावाभ्यां या ।
यभेदेन भिन्ना अव्यभिचारतयापरमामानाधिररण्यरूपा नानाग्रथव
प्राप्ता , अतोऽत्यन्ताभावादिगमव्याप्तज्ञाने अन्योन्याभावाद्गर्भ
व्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञाने सायाभावरद्वयतिहेत्वादिज्ञानस्य
च प्राप्ताभावानवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षति । व्यतिरेकत
व्यतिरेकनिर्दिष्टा , सा च माध्याभावाव्यापकभूताभावप्रतियोगित्वरूपा ।
वाच्या-व्याप्तिपदेन विप्रक्षणीया । तथा च तत्तद्व्याप्तिप्रसक्तानि
रूपितहेतुनावच्छेदनाच्छिन्न प्रारम्भनियोगित्वाभावा एव
निवेदनीय इति भाव ।

ननु ' निर्वद्धि परतो वग्निमा ' नित्यदा पक्षतावच्छे
दविशिष्टे पक्षे मायतावच्छेदविशिष्टवैशिष्ट्यात्प्राप्तित्वेवाप्राप्तिरिति
कथं लक्षणमभ्युपेत्य ? उक्त आह-तादृशात्रगादित्वप्रामेद्वि
मिति । आहार्यज्ञान एवेति । निर्वाहनिवविशिष्टपरंते बह्विप्रत्यक्ष
जायतामित्याद्याकारवेच्छानन्वयप्रत्यक्ष एव इत्यर्थ ।

विरोधिविपरिता प्रयुक्तवनिवेशन प्रयोजन माह-एवञ्चेति ।

[टी] एव साध्यनिश्चयोत्तरं तस्याऽननुमितावपि, मानसं ज्ञान-
अविरोधित्वाच्च ।

विरोधिविषयिताप्रयुक्तवनिर्देशने च इत्यर्थः । न क्षति-
न 'निर्यह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यादा घटादा अतिश्याप्तिः ।
तस्य-घटादिनिश्चयस्य । विरोधविषयत्वात्-स्थानन्तरानुमिति
सामान्यानिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजनविरोधिविषयतास्त्वाविरहात् । य
ह्निमत्पर्वतादिविषयसममूहात्म्यनात्मनघटादि निश्चयान्तरजातज्ञान
निष्ठतादृशोभयाभाववत्त्वस्य तज्ज्ञानायाविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वेऽपि
घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यान्तर्गतसमूहात्म्यनात्म
नघटादिनिश्चयान्यवहितोत्तरानुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाव
वत्त्वविरहात्वातिश्याप्तिरिति भावः ।

देऽपि पक्षाद्ये माध्याये वा अधिनावगाहिन्या अनुमिते साध्यधर्मिता-
वच्छेदकान्यविधेयकानुमिते. साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्प-
त्त्या तत्रोभयामावामत्त्वादपि नातिप्रसंगप्रमत्तिरिति वाच्यम्,
यत्र विषयनिक्षेपे मिषाधायपात्रलाभिर्द्युत्तर तादृशानुमिति कदाचिदपि
न जाता तत्रैवातिव्याप्ते सम्भवात् । द्वितीयरूपे विषयितामात्र
निवेद्यम्, न तु विरोधिविषयितापर्यन्तमित्याशयेनाह-मानसज्ञाने
ति । साध्यनिश्चयस्येत्यादि । उभयाभावघटितलक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभि-
चारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितरनिवेशे उपदर्शितयभिचार
घटितनाधादावव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्य
तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूप तादृशविशेषण निवे-
द्यम्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभाव-
प्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया शुद्धव्यभिचारादि विषयि-
ताप्रयोज्यत्वनियमेन न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तर
विषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यनिरक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकर-
णताकत्वमिति नातिप्रसंग । उपदर्शितयभिचारादिघटितनाधादि
विषयिताप्रयोज्याया पक्षे साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया सद्य
टकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तत्संग्रहः ।

न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यनताग्रहप्रतिबन्धनतावच्छेदि-
काया तादृशनाधादिविषयितान्त पातियभिचारादिविषयिताया अपि
तादृशनाधादिविषयिताप्रयोज्याया विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्या
वगाहित्वाद्यभावाधिकरणताया प्रयोजकतया तादृशनाधाद्यसंग्रह इति
वाच्यम्, यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापनरूपावच्छिन्नाप्रयोज्य
त्वनिवेशेन तत्संग्रहसम्भवात् व्यभिचारादि विषयिताया नाधादि
विषयितान्त पाति विषयितामात्रवृत्तिरूपेणोपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रति-
बन्धनतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसाध्यावगाहिताविगृह्यता

प्रयोजनत्वात् तादृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयितानन्त पातिव्यभि-
 चारादिविषयितासाधारण्यविचारादिरूपविशिष्टविषयितात्वान्वापकत्वात्
 तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयिताप्रयोज्योक्तसाध्याद्य-
 वगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिता-
 रा येन रूपेण न्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वावच्छेदकता तद्रूपेण
 निरक्तविषयितात्वव्यापरेण प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयितान्त,
 पातिव्यभिचारादिविषयिताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयो-
 ज्यन्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया नियमत प्रयोजकत्वात्तातिपक्षश्रावकाश ।
 वायस्यसत्तातिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य चा नन्तर
 जायमानायां पटाद्यनुमितौ बाधादिविषयिताप्रयोज्या या अभावधिकरणता
 तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेपि स्वपूर्ववृत्तिज्ञानीयविरोधिविषयिताया
 एव सनिष्ठप्रतिबन्धकत्वावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् एकैकवि-
 षयभाविमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयिताप्रयोज्या-
 वगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ
 रक्षणसमन्वय ॥ व्यभिचारादिषट्तिवभादिविषयिताप्रयोज्याया
 दीधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्य-
 त्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशबाधादिवि-
 षयितान्त पातिव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमा एव सत्तत्त्व
 हाय तादृशोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेश ॥ तथा
 सति दर्शितोभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि-
 विषयिताप्रयोज्यत्वनियमे ऽपि तादृशोभयाभावाधिकरणताप्रयोजकसा-
 प्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि-
 विषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादे सत्त्वग्रहः ॥ बाधादिविषयिता-
 प्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहित्वाविरहस्य सत्तातिपक्षादिरूपविशि-
 ष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वनियमा दसम्भव स्यादिति उभयाभाव-

प्रयोजनभावे विधिप्रान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्व मनिवेश्य तादृशभावा-
धिकरणताया तनिवेश, तथा मति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन
भित्ततया पूर्ववृत्तिस्वनिष्ठप्रतिग्रन्थकृतावच्छेदधर्मस्यैव तदुत्तरोत्प-
निष्ठप्रतिग्रन्थकृतावच्छेदधर्मभावाधिकरणताप्रयोज्यत्वेनैव बाधादिनिश्च-
यानन्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया स-
म्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादिविषयिताया अप्रयोज्यत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैतादृशोभयामावपटितच्छक्षणकरणेऽपि केवलनिर्वाहत्वादिपक्षता-
वच्छेदककवहृद्यादिसाध्यस्वरूप, यनिर्वाहनिष्ठग्रह्यभावादिरूप बाधादिदोषे
ऽव्याप्ति, तादृशबाधादिज्ञानस्याप्रतिग्रन्थतया तद्विषयविरोधिविषयिताया
तथाविधोभयामावपटितत्वात्, तस्य दोषत्वानुपपत्ते तत्र हेतो
दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्ते । तत्रेष्टापत्तौ च निर्वाहो पर्यतो बहिर्मा-
नित्यादावपि तत्सम्भवेनैतादृशप्रयामवफल्यात् । न च तत्राभाववान्
बहिर्मानित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिग्रन्थकृतावच्छेदधर्मभावादि-
निर्वाहिरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभाव-
वत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्वाहिरित्यग्रहस्य तादृशग्रहमत्त्वग्रहाविरोधित्वात् ।
अभाववत्त्वावच्छेदेन वक्ष्यादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेऽपि तादृशग्रह्यादि-
मत्तावगाहित्वस्य ग्रह्यभावादिमत्त्वस्य पञ्जरावच्छेदनिर्वाहिशिष्टे माध्य-
मैशिष्ट्यावगाहित्वात्प्राप्ततया तदवच्छिन्नप्रतिग्रन्थकृतावच्छेदकविषयि-
तायास्तथाविधोभयामावपटितत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्ते । अभा-
ववत्त्वावच्छेदेन निर्वाहिरित्यग्रहस्य ग्रहरूपतया तद्विषयविशिष्टम्वेद्याप्रसिद्धे ।
एव बहिर्मान् निर्वाहिरित्यादित्वनित्यदोषे नितरामव्याप्ति, यन्निमित्तबहिर्मा-
नित्यादेरेव तत्र दोषत्वसम्भवात् तद्विषयज्ञानस्य वचिदपि प्रतिग्रन्थकृतायो-
गात् । एवं यत्र निर्वाहो पर्यतो बहिर्मानित्यादो पर्यतत्वादिसामानाधिकर-
ण्येन ग्रह्यभावादिमत्त्वस्य पञ्जरावच्छेदकपटकना तत्र पर्यतत्वा-
दिसामानाधिकरण्येन बहृद्यादिग्रहस्य न दोष, विशिष्टग्रहाद्यवि

रोधिनेनाश्रयासिद्ध्यादिरूपतानुपपत्तेरुक्तरीत्येतल्लक्षणानाकान्तत्वाच्च । पर्व
तत्वावच्छेदेन बह्व्यादिमत्त्वमप्रसिद्धम् , बहिःशून्यपर्वतादेरपि सत्त्वात् ।
नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्वह्निपर्वतत्वावच्छेदेन वा बह्व्य
भावादिमत्त्वरूपमाधादिर्दोष , तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया
सत्र लभणगमनायोगात् । नापि पर्वतत्वावच्छेदेन बह्व्यभावादिमत्त्वम् ,
अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोऽपि दोष स्यात् । यत्तु-प्रयुक्तत्व
व्यापकत्वम् , यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिषयिताया उभयाभावयाप्य
त्वञ्च स्वाभ्यतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन , तादृश
सम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्युक्तम् , एवञ्च विरोधिषयक
यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकतादृशोभयाभाव इति प
र्यवसितम् । एवञ्च निर्वह्निर्वहिमानित्यादिसखीयबाधादिविषयिताया
स्वरूपसन्ध धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि निरुक्तोभयाभावप्रतियो
गितावच्छेदकक्रोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यरूपयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्व नि
विष्ट तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यरूपतद्रूपावच्छिन्नाभावतद्वाप्यान्यतरप्रकारक
त्वस्यैव विरोधिषयकप्रवार्थकतया तत्र एतल्लक्षण सुसमन्वयरूपमेव ,
तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात् ।

न चेन्न तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेव तादृशोभयाभावस्य
विरोधिषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति
त्वव्यापकताया असत्त्वादिति वाच्यम् , विरोधिषयितानतिरिक्तवृत्तिय-
द्विषयिताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन विवक्षणात् घटादिविषयिताया
स्तत्र निरुक्तविरोधिषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् । न चैव विरोधि
विषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैर्न सामञ्जस्ये
क्षेपेक्ष्यमिति वाच्यम् , यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्व्यादे
साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्व्यभावादिमत्त्वस्य

विपयिताया निरुक्तविरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्याप्तेर्वार-
कतया शेषसार्थक्यात् । तदुपादाने तादृशवह्न्यभावादिमत्त्वविषयक-
निश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन ब्रह्माधनुर्मित्युत्पत्त्या
तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशादिति-तत्तुच्छम् ।
- ' निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा ' नित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
वह्न्यभावादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
वह्न्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वेनाश्रयासिद्धयनात्मकस्य हेत्या-
भासान्तरताभवेनासम्भवदोषलक्षण (लक्ष्य) भावस्य निरुक्तविरोधि-
विपयितानतिरिक्तवृत्तिविपयिताकृतया अतिव्याप्तेस्तादृशोभयाभावप्रति-
योगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्न-
वैशिष्ट्यावगाहित्व निवेश्यते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गक तद्रूपा-
वच्छिन्नप्रकारफानुमितित्वावच्छिन्न निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व
रूपविरोधित्वस्य विपयिताया निवेशे तु शेषवैयर्थ्यम् , उक्तरीत्या
' निर्वह्निर्वह्निमा ' नित्यादिस्मृत्यदोषेऽव्याप्तिश्च ।

यत्तु-पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-
निश्चयावृत्तिविपयितैव विरोधिविपयितापदार्थः , तथा च यन्निरूपित-
तादृशविपयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकोभयाभाव सत्त्वमिति
समुदितार्थः । निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्न-
विरोधिकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वम्, कोटिद्वये विशेषण
विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात्- ' निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा '
नित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधि-
द्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः ।
यदीयविपयिता तादृशनिश्चयावृत्तिः , तत्त्वमित्येतावति कृते ' हृदो वह्नि-
व्याप्यधूमवान् ' इत्यादौ हृदादिनिष्ठवह्न्यभावादिमत्त्वेऽतिव्याप्तिः ,
वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयम्याप वह्न्यादिनिश्चयवत् कार्यमहभावेन

बह्व्यभावादिग्रहविरोधित्वात् बह्व्यभावादिमत्त्वविषयितायास्तादृशानि
श्रयावृत्तित्वादिति न शेषवेयर्थमिति ,

तदपि न , ' वह्नित्वाप्यवान् वह्नित्वाप्यव्याप्यवाश्च हृदो
बह्व्यभाववान् ' इत्येतादृशाहार्यजानोपगमेन बह्व्यभावादिमत्त्वविष-
यिताया वह्नित्वाप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्यनवकाशेन
शेषसार्थक्यानुपपत्ते । ' वह्निमान् वह्नित्वाप्यवाश्च हृदो बह्व्यभा-
ववान् ' इत्येतादृशाहार्यसाध्यादिवेशिष्यनिश्चये हृदो वह्निमा '
नित्यादिस्थलीयबाधादिविषयितासत्त्वेनासम्भवप्रसगाच्च । बह्व्यादिरूप
धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवद्ग्रभावादिविशेषित हृदादिनिरूपितविषयि-
ताया साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादिनिरूपिताया अपि दोष
विषयित्वावच्छिन्नाया विषयिताया साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटा
दाबुदासीनेऽतिव्याप्तेर्वारणाय यादृशविशिष्टविषयितासामान्य तादृश
निश्चयावृत्ति , तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव त्रिगोधि विषयि-
तेत्यनेन विरक्षणीयमयाऽप्रतीकारात् । भ्रमान्यवृत्तियदीयविषयता
सामान्य तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयिताया अवश्वणेन निर्वाहेऽपि
विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिमामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यन-
भिधाय यद्विषयनिश्चयम्येत्यादिवक्त्राभिधानम्य ग्रन्थस्मरणीतविरुद्ध
त्वादिति ।

एतेन विषयताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपाविशेषे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्न
वेशिष्यावगाहित्वाटित तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतत्त्वसर्गन्तरूपावच्छि-
न्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनाऽनाहार्यलोकिरसन्निर्वाद्यन्यज्ञा-
नत्वेन वा अवच्छिन्ना या प्रतिनयता तन्निरूपितप्रतिनम्भकताव-
च्छेदकत्वम् , एवञ्च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयाभाव-

प्रयोजकताश्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणम् , विषयित्वादौ विरोधित्वादिक्र-
यनन्तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितगप्यनादेयमेव । ‘ निर्वह्नि-
र्वह्निमान् ’ इत्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुस्प्रमत्तादिति
चेत् ?

अत्र केचित्—काश्चिदित्यग्रिमरूप इवात्रापि रूपे न
दीधितिभूता निर्भर , ‘ निर्वह्निर्वह्निमान् ’ इत्यादिस्थलीयदोषा
संप्रहेणाऽस्वरसस्याग्रिमरूपे काश्चिदित्यनेनेवात्रापि रूपे वदन्ती
त्यनेन सूचितत्वात् । निर्भरस्तु केचित्स्थित्यादिरूप एव ,
अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहु रित्युक्तमित्याहु ।

परे तु—घटाभावादिधर्मितावच्छेदकवद्व्यादिज्ञानप्रति तद्धर्मिता
वच्छेदकवद्व्याभावादिमत्त्वज्ञानस्य प्रतिगन्धकत्वे कल्पनीये धर्मिताव-
च्छेदकमेवेन तदकल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्मितावच्छेदकधर्माननिने-
श्यानाहार्यवद्व्यादिविशिष्टबुद्धित्ववद्व्याभावादिनिश्चयत्वाभ्यां समानध-
र्मितावच्छेदकत्वमत्यासत्तयैव प्रतिबन्धप्रतिगन्धरूपाव कल्पयते ;
एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववृत्तिप्रतिगन्धकनिष्पितप्रतिगन्धकतावच्छेदक-
सम्बन्धस्य उत्तरवृत्तिनिष्ठ प्रतिगन्धतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशासम्ब-
न्धित्वं प्रति प्रयोजकतया बह्व्याभावादिनिष्ठबह्व्याभावादिप्रकारकज्ञा-
नीयधर्मितावच्छेदकतारय विषयितायास्तदुत्तरोत्पन्नानाहार्यवद्व्यादिप्रका-
रकज्ञानस्य बह्व्याभावादिधर्मितावच्छेदककृत्वविरहप्रयोजकत्वात् बह्व्या-
भावादिविशिष्टे बह्व्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य बह्व्याभावादिधर्मि-
तावच्छेदककृत्ववद्व्याभावादिप्रकारकनिश्चयविषयिताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति ता-
दृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमन्याहतमेव । न च धर्मितावच्छेद-
कनिष्ठप्रत्ययासत्त्या निषीतज्ञानस्य प्रतिगन्धकत्वे ‘ निर्वह्निविशेष्यकव-
द्दिज्ञान जायता ’ मित्याकारकेच्छाजन्यम् ‘ निर्वह्निर्वह्निमान् ,

[दी] तादृशपक्षे तादृशसाध्यवेशिष्यस्य तादृशसाध्यनिरूपित
यासिविशिष्टतान्त्रहेतुवेशिष्यस्य चागाहिनो ज्ञानस्य यद्विष-
यक ज्ञान विरोधिविषयक तत्त्वम्, तादृशज्ञानविरोधित्व वा
हेतुदोषत्वम् ।

घटाभाववाञ्छ वह्निमा ' नित्याद्याशि-हार्यज्ञानस्य विपरीतनिश्चय
प्रतिबध्यतावच्छेदकानामान्ततया ' घटाभाववान् वह्न्यभावया '
नित्यादिनिश्चयकाले तयानिषेच्छासत्त्वे ' घटाभावविशिष्टविशेष्यक
वह्निज्ञान जायता ' मित्याकारवेच्छा विनेव तादृशज्ञानापत्तिरिति
वाच्यम्, यत् सामान्यतो वह्न्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमना
हार्यत्व न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् किन्तुहार्यज्ञा-
नोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठ यत् स्वविषयतावच्छेदकत्वं तदवच्छेद-
कतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकवह्न्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य
या स्वाव्यवहितप्रामाण्यप्रावृत्तिश्राधिकरणता तादृशिशिष्यमितावच्छेदक-
ताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य
प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषगता विशेषधामतावच्छेदकता
सम्बन्ध घटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यम् उक्तस्थले च
घटाभावादो तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वात्रोक्तापत्ति अधिगमन्यत्रानु-
सन्धेयमिति वदन्ति ।

' निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा ' नित्यादिसलीयदापसाधारण्याय
प्रसारान्तरेण लक्षण व्याचक्षाणाना केषाधिन्मतमाह-तादृशपक्ष
इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्येति ।
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्येत्यर्थः । तादृशहेति । हेतु-
तावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयक यद्विष-
यक ज्ञानमिति योजना । ज्ञानम्-ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादि

[दी] ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्तम् ।
एवविधैव रीतिस्त्वरत्र सर्वत्र सत्यभिचारलक्षणादावनुमर्तयेत्यपि
कश्चित् ।

विषयकस्य कस्यचित् समूहालम्बनस्य तादृशज्ञानविरोधिनाधादिविषयक-
त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्नविषयकत्वन्यापकतादृशज्ञानविरोधि-
विषयिताकर्मवत्त्वमिति फलितोर्थः ।

अत्र च विषयितानिष्ठ स्वरूपमन्वन्धरूपतादृशज्ञानविषयविषयक-
ग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयम्,
न तु विषयनिष्ठ निर्वाच्य तादृशज्ञानविरोधित्वम्, तस्यैव लक्षणत्व-
सम्भवेन शेषैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विषयनिष्ठस्य निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधि-
त्वस्यैव तदपेक्षया लघुतया तदेवाह तादृशज्ञानविरोधित्वं वेति ।

तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
स्वावच्छिन्नविषयिताकर्मवत्त्व, तदा पूर्वनिष्क यथाश्रुतमूलार्थ एव
पर्यवसानात् 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान्' इत्यादिम्लीयशेषायासि
तादवस्थमिति तन्निर्वह्नि-ज्ञानविरोधित्वमेवेति । तद्विषयविषयके
ति । तथा च 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ तादृशज्ञान
विरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य 'निर्वह्नि पर्वत' इत्यादि
ज्ञानस्य प्रतिबन्धनं यद्वह्निमान् पर्वत इत्यादिज्ञानं तद्विषयतामादायैव
वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्त्वज्ञायाश्रयासिद्धादौ लक्षणसमन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्मक-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नावशेषकसाध्यतद्वाप्यहेतुप्रकारज्ञानविषयकप-
टवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः ।
न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकमाश्रयतावच्छेदकविशिष्टमाध्यत

वैनेरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकतावच्छिन्नहेतुप्रकारकग्रहत्वव्यापक-
विषयिताघटितधर्मवच्छिन्नप्रतिग्रह्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
वच्छिन्नविषयताधर्मवत्त्वनिवेशान्न दोषः, घटवद्भूतलादिविषयिताया-
स्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम्, यतः पर्यतावच्छेदकवद्भिन्नत्वाद्य-
नवगाहिनो 'निर्वह्नि पर्वत' इत्यादिज्ञानस्य या वद्भिन्नप्रकारकत्वाद्य-
निरूपिता निर्वह्नित्वादिप्रकारकतानिरूपितपर्यतादिविषयिता सैव
अनार्यत्वविशिष्टतया 'वाहमान् पर्वत' इत्यादिज्ञानप्रतिबन्धकता-
वच्छेदिका, तस्याश्च 'निर्वह्नि पर्वतो वद्भिमा' नित्याद्याकारका-
हार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात् आहार्यज्ञानसामान्यास्तादृशविषयिता-
प्रयोनकत्वासिद्धे विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजका-
नार्यज्ञानसामान्याश्चाहार्यज्ञानाननकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका वद्भि-
मत्त्वादिप्रकारतानिरूपिततादृशपर्यतादिविषयिता सा च न प्रति-
बन्धनावच्छेदिका-इति निर्वह्नित्वादिप्रकारतानिरूपितपर्यतादिविषयिता-
त्वेन 'निर्वह्नि पर्वत' इत्यादिज्ञानीयविषयितापि तथाविधग्रहत्व-
व्यापिनेति चेत्, तर्हि विषयितात्मादिना घटवद्भूतलादिविषयितानामपि
सद्व्यापकतया उदासीनपदार्थगारणमशक्यमिति चेत्,

मैवम्=यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्न तादृश-
ग्रहत्वव्यापक तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्न-
प्रतिग्रह्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक-
धर्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्वसामञ्जस्यादिति दिक् ।

अत्र चाऽस्वरसमूचनाय कश्चिदिति । स चोक्तयुक्त्या 'निर्वह्नि-
वद्भिमा' नित्यादिस्वलीयदोषासंग्रहेण । न च धर्मितावच्छेदकत्व-
प्रत्यासत्त्या वद्भिन्नप्रकारकज्ञान प्रति वद्भिन्नभावप्रकारकज्ञानस्य प्रति-
बन्धकतामते 'निर्वह्निनिर्वह्निमा' नित्येतादृशज्ञानसमानविषयकाना-

[दी] केचित्तु—यादृशपक्षस्यादृशसाध्यक्यादृशहेतौ यावन्तो दोषा सम्भवन्ति तादृदन्यान्यत्नम् । एवमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्नम् । स च अतिरिक्त एवाऽन्योन्याभाव इति न प्रेयर्थम् । पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भास्यलाभिप्रायेण, व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनिबन्धितत्वात्, शब्दाभेदमात्रस्य च अकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

हार्य 'बह्निमा' नित्याकारज्ञानप्रतिबन्धनतामादाय हृक्षसमन्वय (अत्रापि) सम्भवतीति वाच्यम्, तादृशमताश्रयणे 'पर्वतो बह्निमा' नित्यादौ बह्न्यभाववद्भेदादेर्दोषताप्रसङ्गात् ।

यादृशेति । सर्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकम् । तादृदन्यान्यत्वमिति । यत्र यादृशपक्षसाध्यहेतुरुत्खले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबन्धज्ञानप्रसिद्धयति, यथा 'निर्वह्नि पर्वतो बह्निमान् धूमा' दित्यादौ नह्निविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धिधूमाभावविशिष्टनिर्वह्निपर्वतादिरूपस्वरूपासिद्ध्यादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभावतस्याप्यरूपघटकभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च विभिन्नानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवेशिष्यग्रहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनेव तावदन्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवेशः, न तु यद्विविशिष्टपर्वतत्वनिर्धूमत्वविशिष्टनिर्वह्नितादिना, प्रयोजनविरहाद् । यत्स्वर्लीययादृशदोषविषयज्ञानस्य प्रतिबन्धज्ञानमप्रसिद्धम्, यथा 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्यादिस्वर्लीयस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तत्स्वर्लीयदोषाणामनायत्या बह्न्निभावाविशिष्टनिर्वह्नि बह्न्निभावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्नि निर्वह्निनिष्ठबह्न्निभाक्त्वं निर्वह्निनिष्ठबह्न्निभावव्याप्यत्वादिना च अननुगतस्वरूपेण निवेशः ।

अत्र च विशिष्टभिरभिज्ञतम्य शुद्ध (विशेष्य) विशिष्टसाधा

रणतया ' सर्वमाकाशव ' दित्यादौ आकाशाभावादिविशिष्टसर्वादिरूप-
बाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तच्चद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतम-
विषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमेवाभिमतम् । अ-
यच्च प्रकारो यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धि-
स्तत्रैवादरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवात् यथाश्रुतमूललभ्य-
लक्षणमेव सार्धीयः , शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमा-
णत्वादित्यवधेयम् ।

यत्र चाश्रयासिद्ध्यादिरेकविध एव दोषः , प्रतिबध्यज्ञानञ्च
प्रसिद्धम् ' महानसत्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमा ' दित्यादौ, तत्र
विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षण-
त्वमुचितम् , न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशा-
भावव्याप्यविशिष्ट पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नादिभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्त समू-
हालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह—एकमात्रदोष-
स्थल इति । एकविध एव यत्र दोषस्तत्र ताद्विषयकज्ञानप्रतिबध्य-
ज्ञानञ्च प्रसिद्धम् , तादृशदोषस्थल इत्यर्थः । तेन ग्राह्याभावत-
याप्यभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्व-
सम्भवात् एकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि (' पर्वतान्यः पर्वतो वह्नि-
मान् धूमा ' दित्यादावेकमात्रदोषस्थले ग्राह्याभावतद्व्याप्यरूपघटका-
दिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावात्तावदन्यान्यत्वस्य
लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि च) न क्षतिः । तत्त्वम्—तादृशत्वम् ,
निरुक्ताश्रयासिद्धित्वादिकमिति यावत् ।

इदमुपलक्षणम्—यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधासिद्ध-
यस्त्रयो दोषा न तु बाधप्रतिरोधौ ' पर्वतो वाह्निमान् हृदत्वा '
दित्यादौ , तत्र तादृशपरामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम् ; यत्र च

चाद्यप्रतिरोधाश्रयासिद्ध्यादयो दोषा न तु व्यभिचारविरोधौ
 'हृदो वह्निमान् घूमात्, हृद' काञ्चनमयवह्निमान् घूमात्,
 काञ्चनमय हृदो वह्निमान् घूमात्, हृदो वह्निमान् काञ्चनमय
 घूमात्' इत्यादौ, तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसाधनयोर्वैशिष्ट्या-
 'वगादि यत् ज्ञान तद्विरोधित्वमेव तथा ; एव यत्र व्यभिचारा-
 सिद्धौ एव दोषौ 'काञ्चनमय पर्वतो घूमवान् वह्ने' इत्यादौ,
 तत्र विशिष्टपक्षविषयकन्यासिविशिष्टहेतुग्रहविरोधित्वादिकं तथेत्यपि
 बोध्यम् ।

ननु तत्तद्वर्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षण घटक तत्तद्वर्माणां भा-
 गासिद्धतया हेत्वाभाससामान्ये इतरभेदानुमापकत्वेऽपि व्यभिचारावा-
 रकतया तदितराश्वैयर्थ्यं मित्यत आह—स चेति । स च
 अन्योन्याभावोऽतिरिक्त एवेति योजना । स च—तत्तद्वर्मावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च । अतिरिक्त—तत्तद्व-
 र्मातिरिक्त । तथा च धर्मभेदान्न वैयर्थ्यम्, तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगितारुभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिता-
 वच्छेदक्रीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्वर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेद-
 कूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु 'कल्पनापेक्षया तद्वि-
 शिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः ।
 एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण । तत्तद्वर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतम
 विषयितानिरूपकत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे त्वधिकरणविकासकतया
 (अधिकविरासकतया) विशेषणसार्थक्यमित्यवधेयम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे 'हृदो वह्निमान् घूमा' इत्या-
 दित्यलीयलक्षणस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणा-
 कान्तानां पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह—पञ्चार्थपदभेदोक्तिरिति

ति । पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्थले'ति । यत्र पञ्च-
नामेव हेत्वाभासानां सम्भवः, 'गौरश्चो घटत्वा' दित्यादौ, तत्स्थली-
यलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

ननु एवं लक्षणानुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह—
व्यभिचारादे रिति । साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्—साध्यादि-
भेदत्रियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात् । तथा च लक्षणस्येव लक्ष्यता-
वच्छेदकस्याप्यनुगमान्न भागासिद्धिरिति भावः ।

ननु एवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं प्रकारः साधीयानित्यत
आह—शब्दाभेदस्येति । इदं पुनरिहाधेयम् । तावदन्यान्यत्वमितर-
भेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ; तथा सति निर्वहित्वविशिष्टे
वहेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य बह्व्यभावविशिष्टनिर्वहि-
त्वावच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया “निर्वहित्वादिविशिष्टे वहिसाधने”
इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्, अप्रसिद्ध्या तस्य हेत्वन्वायिनिर्वहित्व-
विशिष्टविशेष्यकवद्बन्धुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवात् ; किन्तु अ-
भावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वादिकमेव तथा ; उक्त-
स्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रकारता च उभयमेव साधनपदार्थः । प्रकारतारूपतदर्थे-
ऽपरतदर्थेकदेशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाश्च पृथगन्वयः ।
वाच्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थप्रकारताद्वये
च सप्तम्यन्तार्थ निर्वहित्वादिविशिष्टविशेष्यतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धे-
नान्वयः । साधनपदोचरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वञ्चार्थः । निरूपकत्वे
च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः ; तदन्वितनिरूपकत्वे द्वित्वा-
न्वयः । द्वित्वान्वयितादृशनिरूपकत्वयोः दोषपदार्थघटकाभावे अन्वयः ।
तथा च निर्वहित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपक-

त्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या बहिप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकार-
 रतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभाव-
 प्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकवानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकी-
 भूतप्रमविषयितानिरूपकीभूतामावमादाय पर्वते बहिसाधने धूमो दुष्ट
 इत्यादि प्रयोगवारणाय विषयितायां प्रमान्यवृत्तित्व निवेशितम् ।
 दोषघटककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावात्, अत्राय दोष इत्यादौ
 स्वविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति निष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणता-
 त्वव्यापकविरोधिविषयिताप्रयोज्यताकघर्मवानेव दोषपदार्थ इति दिक् ॥

* इति हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ द्वितीयलक्षणम् ॥ *

दशाविशेषे हेत्वोरेवासाधारणसत्प्र-
तिपक्षयोराभासत्वात् तद्वुद्धेरप्यनु-
मितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

[दी] स्यादेतत् ; ' शब्दोऽनित्यश्चब्दत्वा ' दित्यत्रासाधारण्ये
ऽव्याप्तिः ; सर्वसाध्यवद्यावृत्तेस्तत्राऽसत्वात् ।

॥ अथ दशाविशेषः ॥

असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवस्वरूपस्य
बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वं निर्विवादमेव ।
एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकत्वात् तद्वुद्धेः प्रतिबन्धक-
त्वमावश्यकमित्येतादृशयथाभुतार्थपरस्य दशाविशेष इत्यादिमूलस्या-
ऽनुत्थितिः । अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थाप-
यितुमुचितत्वात्, अतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतरणिकामाह-
स्यादेत दिति । इत्यत्र असाधारण्ये-एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोष-
प्रकारक हेतुविशेष्यकग्रमाविषये सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वात्मके । अव्याप्ति-
रिति । तद्विषयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधा-
रण्यतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु केवलं सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वं न दोषः, अपि तु साधन-
वृत्तित्वविशिष्टम्, तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु न प्रतिबन्धकत्वातिरि-

[दी] एवम् 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वा' दित्यत्र सत्प्रति-
 पक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्त्वविरहा-
 दित्याशङ्का तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते-दशाविशेष इति ॥
 हेत्वोः=सदेत्वोः । असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः ॥ सन् प्रति-
 पक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा । तयोः दशाविशेषे
 हेतौ सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वस्य, पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च
 अमदशायाम् । आभासत्वात्, अनुमित्यजनकत्वात् । तद्वद्बुद्धेः-
 हेत्वादौ साध्यवद्यावृत्तत्वादिवुद्धेः ।

कवृत्तमित्यत आह-सर्वेति । तत्र-हेतौ । असत्त्वात्-अवृत्तेः-
 साध्यवति पक्षे हेतोर्वृत्तेरिति शेषः । तथा च तादृशविशिष्ट-
 त्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्यावृत्त-
 त्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्यकत्वादिति भावः ।

अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति । असमवेतद्रव्यत्वादित्यर्थः ।
 असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्विशेष्या-
 शनिवेशः । अप्यनन्तरमन्याप्तिरित्यनुपपज्यते । तद्विषयकत्वस्य
 पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकम् न तत्र दोषः,
 अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्त्वमेव । तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु प्रतिबन्धक-
 तानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह-पक्षस्येति । तथा च पक्षघटित-
 विशिष्टस्याप्रसिद्धतया पक्षाघटितत्वस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः ।
 तयोः-तादृशसंश्लेषयोर्दोषत्वेनाभिमतयोर्धर्मयोः । 'शब्दोऽनित्यः
 शब्दत्वा' दित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकनित्यव्यावृत्तत्वादिविज्ञानवि-
 षये अन्याप्ते. शङ्कानास्पदत्वात् ; अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य

[दी] प्रतिबन्धकत्वं परमायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वम्, असत्त्वात्; अन्यथा बाधभ्रमेण अनुमित्यनुवयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात् । को हि साध्याभावतद्याप्यवत्ताभ्रमयो रंनु-मिति विरोधित्वे विशेषः : निर्युक्तिकस्तु प्रवादोऽश्रद्धेयः ।

चात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वाद्धेतुपदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे—हेत्वो रिति । सद्धेतोः साध्यवद्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यसाध्याभावव्याप्यवत्प-क्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवात् असाधारणसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे—असाधारण इति । तथा—प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः । सद्धेतोर्दुष्टत्वरूपाभासत्वाऽयोगावाभासपदमन्यथा व्याचष्टे—भाभा-सत्त्वादिति । तद्वुद्धे रित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न सम्भवति, सत्प्रतिपक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियं-मात्, हेतुविषयकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वाद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामा-न्यपरत्वं न सम्भवति । हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, भूतस्तत्पदस्य हेतुपक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्यावृत्त-साध्याभावव्याप्यवत्त्वावगाहिबुद्धिपरतया तद्वुद्धिपदं हेतुविषयक साध्यवद्यावृत्तत्वरूपासाधारण्य बुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ता-बुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे तद्वुद्धे रिति । तयोरलक्ष्यतालामाय हेत्वो रित्यनन्तरश्रुत एवकारः “प्रतिबन्धकत्व” मित्यस्यानन्तरं योजनी-यः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे—प्रतिबन्धकत्वं परमायातीति । परम्—केवलम् ।

एवकारव्यवच्छेदं स्पष्टयति—नत्विति । तद्विषयस्य—तादृश बुद्धिविषयस्य । दोषत्वम्—दोषलक्षणलक्ष्यत्वम् । असत्त्वात्—लक्ष्यताम-योजकरूपस्यासत्त्वात् । प्रतिबन्धक्रीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्य ताप्रयोजकत्वादिति भावः । असत्त्वात्—विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति

[वी] यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकम् तद्वत्त्वम्, तत्प्रकारकप्रभोविषयत्वं च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधम्; विषयरूपं साधारण्यादि; बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः । तद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपं च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम् । तद्वत्त्वं च ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति ;—

तु नार्थः । एकदेश एवाऽव्याप्तेराशङ्किततया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यता-निर्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात् ।

अन्यथा—प्रतिबन्धकमीमूतप्रमविषयस्यापि दोषत्वे । बाधभ्रमेण-पक्षे साध्याभावभ्रमेण । तस्य—तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्त-स्थले प्राचा दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह निर्युक्तिकस्त्वि ति । ये तु उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टतामङ्गीकुर्वन्तस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते तेषां मतमुपन्यस्यति यस्त्वि ति । ज्ञानस्ये ति । पट्यन्तार्थस्य यत्पदार्थे ऽवयवः । तथा च ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्रापि अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपम्, उक्तयुक्तेः । तत्पदमुभयत्र तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थः—व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः ।

ननु एतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणसमन्वयः ? तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीमूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादौ लक्षणसंगमनम् ? व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह—तच्चे ति । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेत्यर्थः । अमा-

[दी] तत्र ; तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन, बाधे तदभावात् । अत एव नाश्रयतया, बहिर्व्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च

स्मकबाधप्रतिबन्धकतामादाय आपादितायाः सद्देतोर्दुष्टताया असम्भवं स्पष्टीकर्तुमाह—बाधे चेति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाच्चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रमितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह—तद्विषयकत्वेनेति । तथा च विषयविषयकत्वस्यैव विषयस्यापि विषयतया अवच्छेदकत्वमक्षतमेवेति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति । विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शोदेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदादायैव सत्प्रतिपक्षिते असाधारणे च सद्देतौ दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वम् ? तस्य ज्ञान एव सत्त्वात् इत्याशङ्कां परिहरति तद्वत्त्वञ्चेति । तद्विषयहेतोर्पीति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीनत्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा आधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्याप्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयादिति भावः । नाभेदेनेति । विवक्षितं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनादिरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वादेतादृश सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षायां न व्यभिचारादिप्रसक्तिः, अतो बाधे तदभावादिति । बह्व्यभाववद्वदादिरूपबाधे धूमादिहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः । तथा च तत्रान्याप्तिरिति भावः । अतएव बाधिते अन्याप्तेरेव । नाश्रयतया—तद्वत्त्वविवक्षार्हमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्वदानाश्रयत्वादेकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य चा-

[दी] साध्याभाववत्पक्षस्यैव साध्याभाववद्बृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च, यथाकथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् ।

ऽऽधारत्यानिर्वाहकत्वादिति भावः । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिमाह चदनिरूप्यभिचारीति ।

ननु साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकः, न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिः तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्कां निराकरोति—साध्याभाववादिति । साध्याभाववद्बृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति । तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः ; तथा च बह्वन्यभाववद्बृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि विषयतया अवच्छेदकमेवेति भावः ।

ननु धूमादेस्तादृशधर्मवत्त्वेऽपि बह्वनौ साध्ये धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः । उक्तयुक्त्या तद्वेतुकानुमिति विरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यप्रतीकरात् इत्यतोऽयत्रातिप्रसङ्गमाह—साधारण्यादिविषयकत्वस्येति । ज्ञाननिष्ठस्य—ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य । सत्तादीति । सत्तावान् ज्ञाना' दित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्त्वाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं, ज्ञानांशे सत्ताद्यभाववद्बृत्तित्वावगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति—यथाकथञ्चिदिति । अतिप्रसङ्गकत्वादिति । उक्तधर्ममादाय सत्त्वादिसाध्यके ज्ञाने धूमाद्यंशे यद्वह्न्यभाववद्बृत्तित्वावगाहित्वं एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय बह्वन्यादिसाध्यके धूमादावपि

[दी] विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्या
नुमिते प्रतिबन्धक , मणिसमवहितो वहिरिव दाहस्य । अथ
यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवस्यमनुमितिप्रतिबन्ध ,

दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थ । सत्प्रतिपक्षादिभ्यस्ते विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन
प्रतिबन्धकतामादाय यत् लक्षणसत्त्वमुपपादितम् , तत् दूषयति विरो
धिसामग्री ति । न स्वसाध्यानुमितेः प्रतिबन्धक इति । न स्वजन्या
नुमिते प्रतिबन्धक इत्यर्थ । कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युप-
गमादिति हृदयम् ।

विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्धिसूचनायाह मणीति ।
“ न प्रतिबन्धक ” इत्यनुपज्यते । तथा च विरोधिकोऽन्यनुमि
तिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहि
तत्वेन बहुधादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्ति । मणिसमवहितत्वा
पेक्षया लाघवेन मणित्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्पयते इति चेत्तर्हि
विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधि
परामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वम् प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति कथं
विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सन्नमनीयम् ? तस्य प्रतिब
न्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भाव । कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूप
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव अत्र विवक्षितम् , न तु कारणीभूताभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम् , तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षत
मेवेत्याह अये त्यादिना ।

यद्धर्मं ति । यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्व-
व्यापकीभूत अनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवेत्यर्थ । निश्चयत्वनिवेशात्
बाधादिविपर्ययसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादे

[दी] तदेवाऽत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम् । भवति च प्रतिबन्धकी-
भूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथेति चेत् ?
न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कापि प्रतिबन्धिका ;
विशेषतस्त्वत्र ; तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात् ; किन्तु विरो-
धिपरामर्शस्तथा ।

ऽपि न क्षतिः । अत्र—एतल्लक्षणे । प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चे ति । विरोधि-
कोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहितोत्तरक्षणे
कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय । तथा—अवश्यमनुमित्य-
नुत्पादः । विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ वृण्वति
न वै इति । न हीत्यर्थः । कालादी ति । घटितान्तं हेतुग-
र्भविशेषणम् । तथा च कारणसमुदायः सामग्री , सा च क-
चिदपि न प्रतिबन्धिका , कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्नि-
विष्टत्वासेपाच्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्फलत्वात्
प्रतिबन्धकार्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोट्यनुमितिप्रति-
बन्धकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिरुमेव , तत्र फलानुत्पादेन सामग्र्या एवा-
ऽसत्त्वात् इत्याह विशेषतस्त्वि त्यादिना । अत्र—सत्प्रतिपक्षस्थले ।
'सामग्री न प्रतिबन्धिके' त्यनुपज्यते । तत्सत्त्वे—सामग्रीसत्त्वे ।
कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्—सामग्र्याः कार्योत्पत्तिनियतत्वात्
इति भावः ।

ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं
नोत्पद्यते इत्यत आह किन्त्विति । विरोधिपरामर्शः—साध्या

[दी] यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्यबाधावतारे नानुमितिप्रतिबन्ध-
प्रामाणिक २ नदाऽप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्य
तत्र निवेद्यताम् । यदा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे
नानुमितिस्तदा तथाविधबाधादिग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः ।

भावव्याप्यवत्तानिश्चयः । तथा-अनुमितिप्रतिबन्धकः । ननु यत्र
बहिर्भावव्याप्यवत्तापरामर्शो बहिर्भावभाववान् पक्ष इति बाधनिश्च-
योपि च वर्तते तत्र बहिर्भावव्याप्यवत्ताज्ञानेन बहिर्गनुमितिर्जन्यते इत्यनु-
भवसिद्धम् । विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यते
इत्यत आह यदि चेति । तत्सत्त्वेऽपि-विरोधिपरामर्शसत्त्वे
ऽपि । तत्साध्यबाधावतारे-तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटे पक्षे
ऽभावनिश्चयदशायाम् । नानुमितिप्रतिबन्ध-न प्रकृतसाध्यानुमित्य-
नुत्पादः । “अप्रामाण्यग्रहाभावस्ये” त्यनन्तर “वैशिष्ट्य”
मित्यनुपज्यते । तदभावस्य-विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य ।
तत्र-विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे । निवेद्यता मिति ।
अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायाम् तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे-
तत्परामर्शे भ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमिति स्वीक्रियते नत्वन्यथेति भ्रमत्वग्रहा-
भाववैशिष्ट्यनिवेशेनैव उपपत्तौ तादृशबाधग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थः
इत्यनिर्भरसूचनाय यदिचेत्युक्तम् । अप्रामाण्यग्रहाभावस्य दृष्टान्त-
विधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व च दर्शितम् ।

ननु अस्तु अनुमितो विरोधिपरामर्शमात्र प्रतिबन्धकः, तथापि
तदघटितविरोधिसामग्रीकालीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्तादृशसाम-
ग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व दुरुपपादमेव ।
५५ च तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशा-

[दी] न चातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि । यदपि-
यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम्, सत्प्र-
तिपक्षे च विरोधिर्व्याप्यादिकमेव तथा; तद्वत्त्वमपि हेतोस्त-
ज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समूहात्मनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वा-
दिति ;

विशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एव इत्यतौ विरोधि-
परामर्शादिकालीनत्वसमशीलवाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्देतावति-
प्रसङ्गमाह यदा चेति ।

तथाविधेति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । ‘अपी’ त्यनन्तरं
नानुमिति रित्यनुपपद्यते ; तथा च तादृशं वाधादिभ्रमकालीनत्वमपि
निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेति भावः । इति-इत्यतः ।
अतिप्रसंग इति । वाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेन इष्टा-
यत्यनवकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शादिकालीनत्वमादाय सर्वत्र
सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह-न चेति ।
न हीत्यर्थः । अतीतादाविति । तथा चातीतादिसद्देतौ विरोधि-
परामर्शदशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यते इति भावः ।
सत्प्रतिपक्षिते सद्देतौ विरोधिर्व्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकी-
भूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिर्व्याप्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति-
यदपीत्यादिना । यद्विषयकत्वेनेति । तृतीयार्थः स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वम्, न तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् ; तथा सति विरोधि-
व्याप्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनी-
जिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतधर्मेतिप्रसङ्गवारणाय ।

ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य ‘पर्वतो वह्निमान् धूमात्, पर्वतो
बह्वध्रभावान् जलत्वा’ दित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसमवाया-

[दी] तदपि तुच्छम्, साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, विशिष्टं च तत्राऽप्रसिद्धमिति चेत् ?

दिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाश्च प्रकृतहेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वम् ? अत आह—तद्वत्त्वमपीति । विरोधिष्याप्त्यादिमत्त्वमपीत्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति । स्वविषयकज्ञानविषयतात्मकेत्यर्थः । सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहेतौ उपपादयति—तस्येति । विरोधिष्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहालम्बनरूपतयेति । न च एव कमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयकेश्वरज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः ।

साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन—साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति । साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानाशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन विकल्पः । तस्य—तादृशज्ञानस्य । साध्यवत्यपि पक्षे—पक्षे साध्यवत्यपि सति ; पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपि इति यावत् । अतिव्याप्तेरिति । ‘पर्वतो वह्निमान् धूमा’ दित्यादौ बाधग्रमनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकवद्ब्रह्मभावादेः स्वविषयकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ; वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकालेऽपि तद्विषयविरोधिष्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बोध्यः ; तदापि पक्षाशे तद्विशिष्टविशेषणकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् ।

[दी] तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभाववान् पक्षः प्रसिद्धः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वं चाऽतिप्रसक्तम्, धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात् ।

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकताभावाय अतिप्रसक्तस्योद्धारमाशङ्कते-विशिष्टेति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति, न तु साध्याभावविषयकत्वमात्रमित्यर्थः ।

विशिष्टञ्च-साध्याभावविशिष्टपक्षञ्च । तत्र-बाधस्थले । सत्प्रतिपक्षस्थले सर्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । भ्रमं निराकरोति-तत्किं मिति । पक्षावृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वत्रेति । सत्प्रतिपक्षे-सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । तद्वत्त्वपटकसम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति-यथाकथञ्चिदिति । अतिप्रसक्तम्-सदेतुसाधारणम् ; तथा च पर्वतादेर्वह्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य धूमादिरूपसदेतुसाधारणत्वं स्फुटयति-धूमादेरिति । ज्ञानरूपेण-विषयकज्ञानविषयत्वेन । तदाश्रयाश्रयत्वादिना-स्वाश्रयद्रव्यत्वाश्रयत्वादिनेत्यर्थः । आदिना एककालीनत्वपरिमहः । व्यभिचारादिमत्त्वात्-वद्व्यभाववद्वृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितयद्वर्तमानविशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वमिति वाच्यम् ; एवञ्च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभाववद्वृत्तित्वादि-

[दी] यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतौ , अस्ति च कचित्सद्वेताविति कृतं पक्षवितेन ।

प्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभिचारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता, तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतोरभावात् न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते-यादृशेति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते इति । ' हृदो वह्निमान् धूमवत् ' इत्यादिस्यले धूमवदादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसम्बन्धेन बहुधाद्यभावव्याप्यवत्ताया असत्त्वादिति भावः । ' हृदो वह्निमान् धूमा ' इत्यादौ धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसमवायादिसम्बन्धेन बहुधाद्यभावव्याप्यधूमत्वादेस्सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । क्वचित्सद्वेताविति । सद्वेतुतादशायामपि क्वचिदित्यर्थः । ' पर्वतो वह्निमान् धूमा ' इत्यादौ विरोधिपरामर्शसमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयबहुधाद्यभाववह्नियदन्यत्व तद्व्याप्यादे तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वम् , ज्ञानञ्च विशिष्टव्यवहाराद्यनुरोधात् ; क्वचिदेव कदाचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः , एवञ्च विरोधिब्याप्त्यादेर्ज्ञानविरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्धः तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात् ; साध्याभावादेर्भ्रमात्मकज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि तथा परमेश्वरादिसाधारणं , साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानं तु तत्र सर्वदैवेति-तत्तु हासास्पदमेव , सकलाभिपुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् , वासनाविशेषवता तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात् , तज्ज्ञानस्य अनियतसम्बन्धत्वात्साधकत्वादिति । बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिप्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृद्धिधर्मावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वरूप लिङ्गा-

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशब्द-
ज्ञानपूर्तिवन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वम् ;
तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्रलक्षणम् ।

[दी] यद्यपीति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्याप्यकारादेश्च निश्चये
स्थाणुत्वप्रत्यक्षशब्दयोरनुदयात् । न चैवम् “नरशिरः कपालं
शुचि प्राण्यङ्गत्वा” दित्यादिनाऽप्यागमविरोधः स्यात्, तत्रा-
ऽनुकूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्या-
ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति भावः ।

साधारणदोषत्वं न भवतीति आक्षिप्तं मणिकृता, तादृशप्रतिषेध-
कतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह—स्थाणुत्वा-
भावस्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्षशब्दयो रिति । समानधर्मिता-
वच्छेदकस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यस्य प्रत्यक्षस्य
शब्दस्य चेत्यर्थः । एवम्—शब्दयुद्धौ बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः
प्रतिषेधकत्वे । नरशिरः कपाल इति । नरशिरः कपाले शुचित्वाद्यनु-
मापकेन तद्धर्मिकप्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वा आग-
मजन्यादौ च बोधप्रतिरोधः स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः, तत्र
प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शब्दादौ च ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
समाधत्ते तत्रेति । तादृशादौ च ज्ञानप्राप्तादौ इत्यर्थः । अनुकू-
लतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनाऽनुमितेश्चाऽनुत्प-
त्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनपि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि, अपि तु व्याप्यत्वरूपेण । अत्र च प्राण्यङ्गत्वम्य-
ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कयादौ च व्याप्यत्वेन

यद्वा बाधेन प्रत्यक्षादौ न ज्ञानं प्रतिवध्यते,
किन्तु उत्पन्नज्ञाने अप्रागप्यं ज्ञाप्यते । अ-
नुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिवध्यते ते च
सव्यभिचार विरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धवा-
धिताः पञ्च ॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्यनिरुक्तिः ॥

[दी] “ यद्वे ” त्यादि अभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्ष प्रति आनुमानि-
कबाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।

योग्यताज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति
चेत् । एवमप्युपनीतभानविशेष प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणिविरचिताया तत्त्वचिन्तामणिव्या-
ख्यायाम् दीधित्यपराख्यायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति

समाप्ता ॥

तज्ज्ञानं न संभवंति, कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविर-
हस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषय
विपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्य गृह्यते । तथा च तादृशप्रामाण्यज्ञानं
न शौचानुमितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति स-
मुदायार्थः । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति ।
यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्य गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्ति-
रिति भावः ।

यद्वे त्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध
कत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम्, तन्न

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षाशब्द-
ज्ञानपूतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वम् ;
तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्रलक्षणम् ।

[दी] यद्यपीति । स्थाणुत्वाभासस्य तद्याप्यकारादेश्च निश्चये
स्थाणुत्वप्रत्यक्षशब्दयोरनुदयात् । न चैवम् “नरशिर कपाल
शुचि प्राप्यङ्गत्वा” दित्यादिनाऽप्यागमविरोधः स्यात् । तत्रा
ऽनुकूलतर्कभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्या
ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति भावः ।

साधारणदोषत्व न भवतीति आक्षिप्तमणिकृता, तादृशप्रतिबन्ध
कतायाश्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह—स्थाणुत्वा
भावस्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्षशब्दयो रिति । समानधर्मिता
वच्छेदककस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लोकिन्सन्निकर्षाद्यजन्यस्य प्रत्यक्षस्य
शब्दस्य चेत्यर्थः । एवम्—शब्दबुद्धौ बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयो
प्रतिबन्धस्येति । नरशिर कपालमिति । नरशिर कपाले शुचित्वाद्यनु
मापकेन तद्वर्गिस्माप्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वा आग
मजन्याशौचबोधप्रतिरोधः स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः, तत्र
प्राप्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
समाधत्ते तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानप्राप्ता इत्यर्थः । अनुकू
लतर्कभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनाऽनुमितेश्चाऽनुत्प
त्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि, अपि तु व्याप्यत्वरूपेण । अत्र च प्राप्यङ्गत्वस्य
ज्ञानेऽपि व्याप्तिप्रादुर्भावविरोधेन व्यभिचारसङ्ख्याशौचव्याप्यत्वेन

यद्वा बाधेन प्रत्यक्षादौ न ज्ञानं प्रतिबध्यते,
किन्तु उत्पन्नज्ञाने अप्रामाण्यं ज्ञाप्यते । अ-
नुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ते च
सव्यभिचार विरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धवा-
धिताः पञ्च ॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्यनिरुक्तिः ॥

[दी] “ यद्वे ” त्यादि अभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्ष प्रति अनुमानि-
कबाधप्रतिबध्यस्याऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।

योग्यताज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति
चेत् ? एवमप्युपनीतभानविशेष प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणिविरचिताया तत्त्वचिन्तामणित्या-
स्यायाम् दीधित्यपरास्यायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति

समाप्ता ॥

तन्ज्ञानं न संभवंति, कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारश्चाविर-
हस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषय-
विपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते । तथा च तादृशप्रामाण्यज्ञानं
न शौचानुमितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति स-
मुदायार्थः । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति ।
यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावच्च भवत्येवागमप्रभृति-
रितं भावः ।

यद्वे त्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध-
कत्वं व्यवस्थाप्य बाधदेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् ; तत्र

सञ्जच्छते, बाधितार्थस्य शाब्दाम्युपगमेऽनुमितेरपि अनपवादोक्तं
तत्राप्राप्ताप्यग्राहकतया बाधाविग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधित्वोपपत्तेरित्यत्र
कस्ये ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह यद्वेत्यादीति ।

ननु आनुमानिक बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षा
दित प्रत्यक्षोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रति प्रतिबन्धनत्व न
सम्भवतीति अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्व बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्या
ऽशक्तम्, अतो यद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्व तत्त्वस्य
लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वे त्यादिग्रन्थस्य बाधलक्ष्यतोपपादकत्व
मुपु सञ्जच्छत इत्यत आह प्रत्यक्ष प्रतीति । समानेन्द्रिय
जन्यबाधनिश्चयस्य सत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्थानुत्पत्ते "रानुमानिके" ति
बाधनिश्चयविशेषणम् ।

शाब्द प्रतीति । तथा च तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्व
व्याघात इति भाव । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते योग्यते
ति । अन्यथासिद्धत्वा दिति । बाधादिनिश्चयदशया योग्यता
ज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भाव । तदभाव
बाधादिनिश्चयमाव । तत्र-शाब्दबुद्धौ । यद्यपि योग्यतासशयद्वि
तीयक्षणे स्मरणात्मकायोग्यतानिश्चये सति द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञान
वारणाय तदभावस्य शाब्दधीहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि बाधा
दिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विवादोपनीतमानविशेषमति
बन्धकृतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्वं सम्भवात् तत्रैव
तन्निराकरोति एवमपीति । उपनीतमानविशेषम्-दोषविशेषा
जन्योपनीतमानम् । तत्त्वेन-बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन । दुर्वारत्वा
दिति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतमानानुत्पादस्य
सर्वानुभवसिद्धादिति भाव ।

इति श्रीमद्भाष्यप्रयोगभाष्ये शब्दाधर भद्राचार्य चैक्यरति रिरचित्वायाम्
सुक्तिनिवरकङ्कोरमालातयङ्कितरूपनायक पाशवाररूपिण्याम्

अनुमानदीर्घादि टीकायाम् हेत्याभाससामान्यनिरुक्ति

सम्पूर्णा ॥